

## PAPER DETAILS

TITLE: Elmalili'nin Kendi El Yazmasi ile Türkçe Ibadet Konusundaki Makalesi

AUTHORS: Necmi ATIK

PAGES: 1-52

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2232519>

## Elmalılı'nın Kendi El Yazması İle Türkçe İbâdet Konusundaki Makâlesi

Article of Elmalılı on Worship with Turkish Language

Necmi Atik<sup>1</sup>

### Özet

1900'lü yıllardan günümüze, Türkçe ibâdet konusu zaman zaman gündemi meşgul etmiş, resmî yapılan açıklamalar ve müdahaleler, halk arasında geniş tedirginliklere sebep olmuştur. TBMM tarafından Diyanet İşleri Riyâseti vâsıtasıyla Elmalılı'ya verilen tefsir çalışması baskı aşamasına geldiğinde, Elmalılı'nın mukaddimede kaleme aldığı "Türkçe ibadet olamaz" açıklamalarının çıkarılarak, İsmail Hakkı İzmirli ile Şerafettin Yaltkaya'ya hükümet tarafından hazırlatılan ve Türkçe ibadete cevaz veren "Kur'an'ın Türkçe tercümesiyle namazda okunması" makâlesi konulmak istenmişti. Elmalılı buna rıza göstermeyince, "Türkçe ibadet olur veya olmaz" içerikli açıklamalar tefsire konulmamak şartıyla tefsirin baskısına izin verilmişti. Makâlemize, hükümet tarafından İsmail Hakkı İzmirli ile Şerafeddin Yaltkaya'ya hazırlatılan makâle ile şu ana kadar yayınlanmayan Elmalılı'nın tefsirin mukaddimesi için yazdığı makâlesi araştırma konumuz olmuştur.

**Anahtar Kelimeler:** Kur'an-ı Kerim Meali, Tefsir, Türkçe İbadet, Milli Din, Diyanet İşleri Riyaseti, Mehmet Akif Ersoy, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili Mukaddimesi

### Abstract

Since 1990, praying in Turkish has engaged our national agenda. Official explanations and interventions have caused significant uneasiness among the public. The comment "Praying cannot be in Turkish" in the preface of 'tefsir'

<sup>1</sup> Öğ. Gör., Uluslararası Antalya Üniversitesi Hukuk Fakültesi.

project (a scholarly explanation of the holy Quran), given by TBMM (The Grand National Assembly of Turkey) to Elmalılı Hamdi Yazır through the ministry of religious affairs of Turkey, was tried to be replaced with an article named as “Reading the Holy Quran in Turkish while Praying”, written by İsmail Hakkı İzmirli and Şerefettin Yaltkaya on the will of the government, that tries to legitimate praying in Turkish. Upon the Elmalılı’s refusal for such a replacement, the ‘tefsir’ was allowed to be published only on the condition of removing all the comments regarding praying in Turkish. This study aims to scholarly analyze the article of İsmail Hakkı İzmirli and Şerefeddin Yaltkaya and the still unpublished ‘tefsir’ of the Elmalılı Hamdi Yazır.

**Key Words:** Translation of Qur’an Karim, Commentary of Qur’an, Turkish worship, National Religion, Presidency of Religious Affair, Mehmet Akif Ersoy, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Preface of Hak Dini Kur’ân Dili

## 1. Giriş

Kur’ân-ı Kerîm’i Türkçeye çevirme ve buna bağlı olarak ana dilde ibadet girişimleri Osmanlının son dönemlerinde, bilhassa Sultan Abdülhamit (ö. 1918) devrinde ortaya çıkmıştır. Sultan Abdülhamit, bu girişimlerin arkasındaki müsteşrikleri ve İslam dini aleyhindeki tevzi-ratlarını bildiğinden, bu tahrif ve tağyir hareketine bizzat kendisi karşı çıkmış ve Kur’ân’ın Türkçe’ye tercümesine müsaade etmemiştir.<sup>2</sup>

Cumhuriyetin ilanından önce gündemde olan Türkçe ile ibâdet konusu, Cumhuriyetin ilanından sonra devlet-hükümet meselesi haline getirildi. 1950’li yıllara kadar ulema tarafından, bir kaç girişim hariç konuya kimse tepki gösteremedi. Kendi projesi olduğu halde, hükümetin net bir şekilde tavrını ortaya koymadığı dönemlerde, aynı zamanda müderris olan İstanbul Göztepe Camii imamı Cemâleddin Efendi’nin (ö. 1964), 19 Mart 1926 tarihinde o yılın Ramazan ayının ilk Cuma gününde, hutbeyi tüm âyet ve dualarıyla Türkçe okuması, arkasından Cuma na-

<sup>2</sup> Bkz. Samuel M Zwerner, *Studies in Popular İslam*, London, 1939, s. 95; M. Salih el-Bindak, *el-Müsteşrikûn ve Tercemetu’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Lübnan, 1400/1980, s. 69; Ali es-Sadık Haseneyn, “*Lemhaetun Târihiyyetün an Terâcimi Meâni’l-Kur’âni’l-Kerîm*, en-Nedvetü’l-Âlemiyye Havle Tercemâti Meâni’l-Kur’âni’l-Kerîm, İst. 1395, s. 166-167; Hidayet Aydar, *Kur’ân-ı Kerîm’in Tercümesi Meselesi*, s. 111.

mazını tüm sûre, dua, tesbih ve tekbirleriyle Türkçe kıldırması, selamı bile Türkçe vermesi gazetelerde genişçe yer buldu.<sup>3</sup>

Cemaatin bir kısmının namazı terkedip, hocayı Üsküdar Müftülüğü'ne şikâyetinden sonra, Diyanet İşleri Reisliği 23 Mart 1926 tarih ve 743 sayılı karar ile Cemaleddin Efendi'yi görevden uzaklaştırdı ve Ahmet Hamdi Aksekili (ö. 1951) adeta gerekçeli karar mahiyetinde bir metin kaleme aldı. Yazarın kaleminden çıkan orijinal nüshası, kızı Naciye Öncül'de bulunan eser bugüne kadar kitap halinde yayınlanmış değildir. Ancak 1949 yılında "Türkçe Kur'an" münakaşalarının yeniden gündeme gelmesi üzerine Sebilürreşad'da, yazar adı zikredilmeksizin "*Namazda Kur'an Okumak Meselesi*" başlığı ile kısmen sadeleştirilerek tefrika edilmiştir.<sup>4</sup> Atatürk tarafından Diyanet İşleri Reisliği'ne getirilen Rıfat Börekçi (ö. 1941), 3 Mayıs 1926 tarihinde, Türkçeye tercüme edilmiş olan meallerin Kur'an'ın yerini tutmadığını, binaen aleyh onlarla kılınan namazların sahih olmadığı açıklamasını yaptı.<sup>5</sup>

Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi ve Ahmet Hamdi Aksekili gibi Türkçe ibadet konusuna müsbet bakmayanlar olsa da, hükümet Türkçe ibadetten yana olduğunu açıkça belirtiyor ve bu yöndeki gelişmeleri destekliyordu. Türkçe ibadet konusuna menfi açıklamalarda bulunanlardan birisi de Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'dı (ö. 1942). Elmalılı, Türkçe Kur'an diye bir şey olamayacağını ve ibâdetlerin Arapçadan başka bir dille yapılamayacağını belirterek, tefsirinin mukaddime bölümünde:

*Türkçe Kur'an mı olur be hey şaşkın*

*Bu oynamaktır dîn ü imanla*

diye yazmıştı.<sup>6</sup>

<sup>3</sup> Vakıf Gazetesi, 6 Nisan 1926, s.2; İkdâm Gazetesi, 7 Nisan 1926; Ayrıca Bkz., Cündioğlu, Türkçe İbadet, 65-66, 224-226.

<sup>4</sup> Halil Altıntaş, *Kur'an Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi*, Ankara, TDV Yay., 1998, s. 76.

<sup>5</sup> Beyanat için bkz. 3 Mayıs 1926 tarihli *İkdâm*, *Cumhuriyet*, *Son Saat*, *Vakit Gazeteleri*; Düccane Cündioğlu, *Türkçe Kur'an*, 59.; Düccane Cündioğlu, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet* 1, 1. Bsk. İstanbul, Kitabevi Yay. 1999, s.64-65.

<sup>6</sup> Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, s.15 (Baskılarda ikinci mısra yoktur. Elmalılı'nın kendi el yazması tefsir müsveddelerindeki yaptığımız çalışmalarda ortaya çıkmıştır)

Dönemin baskılarından Mısır'a hicret etmek zorunda kalan, Osmanlı şeyhu'l-İslâm'ı Mustafa Sabri Efendi (ö. 1954) Kur'an Tercümesi ve Türkçe ibadet konularında çok yazılar yazmış, bilhassa *Mes'etü Tercemeti'l-Kur'ân* adlı eserinde Türkçe ibadet konusuna sert eleştiriler yapmış ve bu akıma şiddetle karşı çıkmıştır. M. Sabri Efendi, bu hareketin hiçbir dini ve ilmi boyutu olmadığını, tamamen siyâsi ve uzun vâdede Türkleri dinsizleştirmeyi hedef aldığını belirtmiş, bu hareketin öncülerinin de dinle bir alâkalarının olmadığını söylemiştir.<sup>7</sup>

Mustafa Kemal Atatürk'ün, Cumhuriyeti ilan etmeden önce dinde yapmayı düşündüğü reform hareketlerinin ilk halkası Kur'an'ı Türkçeye çevirmektir. Atatürk'ün etrafında yer alanlar İslam'da reformu bile yeterli görmüyor, Türklerin tamamıyla dinsizleştirilmelerini öneriyordu. Türklerin bin yıldır mensubu bulunduğu bu dini tamamen bırakıp Hristiyanlaşmalarını sağlamayı teklif edenler bile vardı. İslamiyet'i ilerlemenin ve modernleşmenin önündeki en büyük engel olarak görüyor; çağdaşlaşmak ve kalkınmak için mutlaka bu dinden kurtulup, ilerlemiş Batı ülkelerinin dini olan Hristiyanlığı seçmek gerektiğini savunuyorlardı. Reşit Galip (ö. 1934), Mahmut Esat Bozkurt (ö.1943), Tevfik Rüştü (ö. 1972), Fethi Okyar (ö.1943), İsmet İnönü (ö. 1973) gibileri bunlardan bir kaçıydı. Mahmut Esat, İslam'ın terakkiye mâni olduğunu ileri sürerek, anayasaya, "*Türkiye Cumhuriyetinin dini Hristiyanlıktır*" maddesinin yazılmasını dahi teklif etmişti.<sup>8</sup>

Fethi Okyar, "*Türkler İslamiyet'i kabul ettikleri için böyle geri kaldılar; İslam kaldıkları sürece de geri kalmaya devam edeceklerdir. Bunun için İslam kalmayacağız*" demişti.<sup>9</sup> İsmet İnönü ise Kazım Karabekir'e (ö. 1948), Müslüman kaldıkları sürece sömürgeci devletlerin, özellikle de İngilizlerin daima kendilerine karşı çıkacaklarını, sonuçta istiklallerini kaybedebileceklerini söylemişti.<sup>10</sup> Bu fikirlere katılmayan Atatürk'ün projesi ise "*Müslümanlık; Türk'ün Millî Dini*" idi. Karabekir: "*Devlet Başkanı sıfatıyla din işlerini kurcalamanızın içeride ve dışarıda-*

<sup>7</sup> M. Sabri Efendi, *Mes'etü Tercemeti'l-Kur'ân*, el-Kâhire, 1351, s. 3-5, 101-133; Ayrıca bkz., M. Sabri Efendi, *Dini Mücedditler*, İstanbul, 1969, s. 206-215.

<sup>8</sup> Kazım Karabekir, *Paşaların Kavgası Atatürk-Karabekir*, (Yay. Hz. İsmet Bozdağ), İstanbul, 1991, s. 145; Uğur Mumcu, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, Tekin Yay., İstanbul 1990, s. 86-87.

<sup>9</sup> Karabekir, a.g.e., s. 146; Mumcu, a.g.e., s. 86-87.

<sup>10</sup> Karabekir, a.g.e., s. 165-166.

*ki etkileri çok aleyhimize olur ve bize zarar verir. İşi ilgili makamlara bırakmalıyız. Fakat din konusu rastgele şunun bunun içinden çıkabileceği basit bir iş olmadığı gibi, kötü politika zihniyetinin de işi karıştırbileceği göz önünde tutularak, içlerinde Arapçaya ve dinî bilgilere hakıyla vâkıf değerli şahsiyetlerin de bulunacağı yüksek ilim adamlarımızdan oluşan bir kurul toplamalı ve bunların kararına göre tefsir mi, tercüme mi yapmak uygundur, ona göre bunları harekete geçirmelidir...*" diyerek bu düşünceye karşı çıkınca Atatürk ona: "Evet Karabekir, Arap oğlunun yaverlerini Türk oğullarına öğretmek için Kur'an'ı Türkçeye tercüme ettireceğim ve böylece de okutturacağım! Ta ki, budalalık edip de aldanmakta devam etmesinler!"<sup>11</sup> dedi.

Bu proje için önce Arapça yazı kaldırıldı ve Batıda kullanılmakta olan Latin alfabesi getirildi. Aynı amaç doğrultusunda eğitimde birliğe gidilerek tüm eğitim kurumları birleştirildi, dilde Türkçeleştirilmeye gidildi; hukuk sisteminde, kılık kıyafet alanında, ticaret ve iktisat sahası gibi birçok konuda değişiklik ve yenilik yapıldı. Türk dilinde sadeleştirilme çalışmaları yapıldı, Arapça ve Farsça kökenli kelime ve terkipler dilden çıkarıldı; bunların yerine yeni kelimeler üretildi veya Batı dillerindeki kullanımları alındı. Arapça eğitim veren bütün kurumlar kapatıldı.

Cumhuriyetin ilk yıllarında yayınlanan Kur'an tercümeleri üzerine ilim çevrelerinde ve basında yoğun tartışmalar yaşanması, konunun meclise taşınmasına yol açmıştı. Meclisin ikinci seçim döneminde Diyanet İşleri Riyaâseti bütçesinin müzâkeresi sırasında bu mesele gündeme gelmiş ve piyasada dolaşan Kur'an tercümelerin durumu hakkında Diyanet İşleri Reisliği'nden bilgi istenmişti. Bunun üzerine Diyanet İşleri Reisliği'ni temsilen bütçe müzâkeresine katılmış olan Ahmet Hamdi Akseki, mevcut tercümelerin "muharref" olduğunu, bu durumun Riyaset tarafından ortaya konulduğunu ve kamuoyuna bildirildiğini ifade etmiştir. Bu "muharref" eserleri ortadan kaldırmak için uzman bir heyet tarafından Kur'an'ın tercüme ve tefsir ettirilmesini önermiştir.<sup>12</sup> 21 Şubat 1925'de T.B.M.M.'inde Diyanet İşleri Riyaseti'nin bütçe müzakerele-

<sup>11</sup> Karabekir, a.g.e., s. 159; Mumcu, a.g.e., s. 94.

<sup>12</sup> Halil Altıntaş, *Kur'an Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi*, Ankara, TDV Yay., 1998, s. 97-98.

ri yapılırken, 61. İctima'nın ikinci celsesinde Eskişehir Meb'usu Abdullah Azmi Efendi (ö.1937) Diyanet teşkilatının devletin diğer kurumlarıyla hem-âhenk çalışması gerektiğinden bahisle sözü Kur'an tercümelerine getirir ve Meclis Riyaseti'ne, altında 50 kûsur arkadaşının imzası bulunan bir takrir sunar. Takrir, Başvekil de dahil olmak üzere Meclis'in hüsn-i kabulüyle karşılanır ve Kur'an-ı Kerim'in tercüme ve tefsiri ile ehâdis-i şerifenin (Sahih-i Buhari'nin) tercüme ve şerhi için bütçeye 20.000 liralık bir tahsisat konuldu. Diyanet İşleri Başkanlığına verilen bu görevle, 26 Ekim 1925'te, halkın sevdiği ve itimat ettiği, konusunda uzman olan kişilere, yani, Kur'an'ı Kerim'in tercümesi Mehmet Akif Ersoy'a (ö. 1936), tefsir Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'a verildi.

İstanbul Göztepe Camiinde, Dârülfunûn İlahiyat Fakültesi'nde ve benzeri yerlerde namazı Türkçe tercüme ile kılma girişimlerini haber alan Mehmet Akif, yaptığı tercümenin maksat ve hedefini anlayınca, Diyanet İşleri Reisliği'ne teslim ettiği tercümeleri düzeltme yapacağı bahanesiyle geri aldı ve mukaveleyi hemen feshetti. Aldığı bin liralık avansı da Elmalılı'ya gönderdi.<sup>13</sup> Mehmet Akif'in mukaveleyi feshinden sonra, yapılan bir mukavele ile meal de Elmalılı'ya verildiğinde tarih 22 Mayıs 1932 idi.<sup>14</sup>

Elmalılı, İstanbul'da ikâmet ediyor ve Türkçe ibadet konusundaki yaşananları endişe içerisinde takip ediyordu. Kur'an-ı Kerim'in mealı konusunu kabul edince, yaptığı mukaveleye "*Meal tefsir ile birlikte basılabilir, ayrıca basılamaz*" ifadesini koydurttu.<sup>15</sup> Buna rağmen meal mukavelesinden birkaç ay geçer geçmez tazyikler başladı ve mealin bir an önce bitirilmesi kendisinden istendi. Elmalılı bu tazyiklere, anlaşmaya bağlı kalınması, anlaşmaya bağlı kalınmadığı takdirde anlaşmayı feshedeceğini bildirmesi şeklinde cevaplar veriyordu.<sup>16</sup>

<sup>13</sup> Eşref Edip, *Mehmet Akif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, İst. 1962, I, s. 188-192; Mahir İz, *Yılların İzi*, Kitabevi, İst. 1990, s. 145; Ertuğrul Düzdağ, *Mehmet Akif Hakkında Araştırmalar*, II, İFAV Yay., İst. 1989, s. 64; Hidayet Aydar, *Mehmet Akif ve Kur'an'ı Kerim Tercümesi*, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 32, sayı 1, s. 48-49.

<sup>14</sup> 1 Ağustos 1932 tarihli mektup, (Necmi Atik özel arşivi).

<sup>15</sup> 20 Temmuz 1932 / 15 Rebiulevvel 1351 tarihli Elmalılı'nın Akseki'ye yazdığı mektup, (Necmi Atik özel arşivi).

<sup>16</sup> Elmalılı'nın 20 Temmuz 1932/15 Rebiulevvel 1351 tarihli mektubu; Elmalılı'nın 1 Ağustos 1932 tarihli Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi'ye mektubu; Rifat Börekçi'nin 4 Ağustos 1932 tarihli Elmalılı'ya mektubu, (Necmi Atik özel arşivi).

Dârülfünun İlahiyat Fakültesi hocaları, dinde reform konusunu görüşmek ve Üniversite kanalıyla Milli Eğitim Bakanlığı'na tekliflerde bulunmak üzere, Prof. Mehmet Fuat Köprülü (ö. 1966) başkanlığında bir komisyon kurar, dinde reform çalışmalarını görüşüp tartışır ve 20 Haziran 1928'de raporunu tamamlayarak yayınlarlar.<sup>17</sup> Raporda dinin de diğer toplumsal kurumlar gibi, ictimâî hayatın gereklerini karşılaması ve bilimsel esaslar üzerinde yeniden düzenlenmesi gerektiği belirtilir. Bu amacın sağlanması için komisyon tavsiyelerini dört başlık altında sıralar. Bunlar "ibadet şekli", "ibadet dili", "ibadetin niteliği", " ibadetin düşünce yanı"dır. İlk başlık altında camilere sıra konulması ve halkın buralara ayakkabılarıyla girmelerinin sağlanması istenir. İkinci başlık altında ise, bütün dua ve hutbelerin Arapça değil, ulusal dilde olması gerektiği belirtilir. Raporda camilere enstrümanların sokulması ve ibadetlerin bir müziğin eşliğinde yapılması gerektiği de tavsiye edilir.<sup>18</sup>

Dârülfunûn İlahiyat Fakültesi hocalarından Şerafettin Yaltkaya'nın (ö.1947), 1934 yılında Türkçe Kur'an'la namaz kılınabileceği yönündeki raporunun temelleri onun 1913 yılında ileri sürdüğü aynı fikirle zaten atılmıştır.<sup>19</sup>

Türkçe ibadet konusu 1931-32'li yıllarda bizzat Mustafa Kemal'in kontrol ve denetiminde yapılmıştır. Atatürk ibadetlerin anadilde yapılmasından yana şunları söylemiştir: "*İnsan anasına nasıl anadiliyle hitap ediyorsa, Allah'ına da anadiliyle hitap etmelidir.*"<sup>20</sup> 1932 yılının Ramazan ayında "münevverler" dediği bazı hocaları seçip, Dolmabahçe'ye çağırır, onlara ezanı, tekbir ve kâmeti Türkçeye çevirmelerini söyler. İslam'ı Türkleştirmek, milli din haline getirmek için Dr. Reşit Galip'e (ö. 1934) görev verir, o da bu doğrultuda bir proje hazırlar. Galip, projesine "*Müslümanlık; Türk'ün Millî Dini*" adını verir.<sup>21</sup> Bu projede, özellikle Müs-

<sup>17</sup> Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V, 1964.

<sup>18</sup> Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 410; bkz. *Sebilurreşad*, XI, sayı 267, s. 258-259.

<sup>19</sup> Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V, 1936.

<sup>20</sup> Cemal Şener, *Anadilde İbadet Türkçe İbadet*, Ant Yay., İst. 1998, s. 82-83.

<sup>21</sup> Münir Hayri Egeli, *Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları*, s. 74-77; Cündioğlu, *Türkçe Kur'an*, s. 170, 194-195.

lûmanlığın bir Türk dini olduğu, bunun dilinin her kişinin anadili olması gerektiği üzerinde durulur.<sup>22</sup>

Atatürk “milli din” projesine, Kur’an’ı camilerde cemaate Türkçe olarak okutmakla başlar. Hafız Yaşar Okur’a (ö. 1966) görev verir ve ona (Mehmet Akif’in meâl mukâvelesini feshetmesi ve Elmalılı’nın da tefsirle birlikte basılabilir dediği için vermediği meal elde olmayınca) Albay Cemil Said’in<sup>23</sup> (ö. 1942) Kur’ân tercümesinden seçeceği pasajları halka okumasını söyler.<sup>24</sup> Okur da, Ocak 1932 tarihinde Cuma günü Yerebatan Camii’nde cemaate Arapça’sının ardından Yâsîn suresinin Türkçesini okur. Ayrıca Türkçe dua eder ve duasında yeni kurulan Cumhuriyetin ilelebet yaşamasını, onu kuranların başarılı olmalarını diler.<sup>25</sup> Bundan sonra Atatürk, diğer hocaları da görevlendirir, onlar da camilerinde Türkçe Kur’ân okurlar.<sup>26</sup> 29 Ocak 1932 tarihinde Sultanahmet Camiinde toplanan büyük kalabalığa da, sekiz ayrı hafız Türkçe olarak Kur’ân’dan muhtelif yerler okurlar. Bu konuda en büyük merasim ise yine Atatürk’ün emriyle 3 Şubat 1932 tarihinde Kadir gecesinde Ayasofya camisinde yapılır. Büyük bir kalabalığın izlediği bu programı, Atatürk te radyodan dinler. O gece aynı zamanda ilk kez tekbirler de Türkçe olarak getirilir.<sup>27</sup>

<sup>22</sup> *Atatürk ve Din*, (Der. Sadi Borak), Ant Yay., İst. 1962, s. 67-69; Cemal Şener, *a.g.e.*, s. 83-84.

<sup>23</sup> İslam aleyhtarı Cemil Said Dikel’in, Fransızca’dan Türkçe’ye çevirdiği Kur’ân tercümesi, 1840’ta Fransızcaya Albert Kazimirski’nin çevirdiği Kur’ân tercümesidir. (İstanbul-1340/1924; Şems Matbaası, 8+720+2 sahife) Cemil Said, tercümede Kur’ân-ı Kerim’in Arapçasından ve Türkçe tefsirlerden faydalandığını belirtirken Fransızca Kur’an çevirisinden yararlandığı konusunda herhangi bir şey söylememiştir. Ahmet Hamdi Aksekili Sebilü’r-Reşâd’da bu tercümeyle karşı yazdığı makâlede şöyle der: “Cemil Said bey! Ben sizi şahsen tanımıyorum. Fakat tercümenizden sizin ne dîni ilimlerden, ne de Arapça’dan haberinizin olmadığını anlıyorum. Siz Kur’ân’ı ne aynen tercüme etmişsiniz, ne de mânânın harfiyyen muhafazasına çalışmışsınız. Bu tercümeniz, bizim bildiğimiz Kur’ân değil de, başka bir lisana yazılmış bir metindir....bey efendi! Hangi şekilde olursa olsun eseriniz ne Kur’ân’dır, ne de Kur’ân-ı münzelin hakikî tercümesidir. Eserinize “muharref” hükmü vermek, hatta “iftirâun alallah” demek daha doğrudur. Ömer Rıza’nın dediği gibi, hatalarınızı yazmaya kalsak, eserinizden daha büyük bir eser ortaya çıkar” (*Sebilü’r-Reşâd*, XXIV, 403-406)

<sup>24</sup> Cemal Şener, *a.g.e.*, s. 85.

<sup>25</sup> Hafız Yaşar Okur, *Atatürk’le Onbeş Yıl: Dini Hatıralar*, Sabah Yay., İst. 1962, s. 34-35.

<sup>26</sup> Sadettin Kaynak, *Hatıralar, Türk Mearif Tarihi*, V, 1951-1952.

<sup>27</sup> Hafız Yaşar Okur, *a.g.e.* s. 19-23; 4 Şubat 1932 *Milliyet Gazetesi*; 4 Şubat 1932 *Cumhuriyet Gazetesi*; Ayrıca bkz. Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt 5, s. 1958, İstanbul, 1977,

Atatürk, Kur'ân aşırıların saz eşliğinde makamlı bir şekilde okunması çalışmalarını, Dolmabahçe'ye çağırdığı hocalara bizzat başkanlık yaparak idare eder ve onlara fikirler verir.<sup>28</sup>

Atatürk, 1932 yılı Ramazan ayında başlattığı dinde reform hareketlerinin bir devamı olarak hutbeyi tümüyle Türkçeleştirmeye başlar. Bunun için aynı yılın Ramazan ayının sonlarında Hafız Sadettin Kaynak'ı (ö. 1961) çağırır ve ona, Cuma hutbesini tamamıyla Türkçe okumasını emreder. Ayrıca katiyen sarık sarmamasını, fraklı, başı açık ve takım elbise giymiş olarak İstanbul Süleymâniye Camii minberinde hutbe okumasını söyler. Kaynak denileni yapar ve 5 Şubat 1932 tarihinde o yılki Ramazan son Cuma namazında smokin giymiş olduğu halde, başı açık bir vaziyette minbere çıkar, Süleymaniye Camiinde hutbeyi baştan sona tüm âyet, dua ve sözleriyle Türkçe olarak okur.<sup>29</sup>

Tekbir ve ezanın Türkçeleştirme çalışmaları da murakabesi altında yapılan Atatürk, Ali Rıza Sağman'ın (ö. 1965) bulunduğu imamlar grubuyla ezan ve kâmeti Türkçeleştirir. İlk Türkçe ezan 29 Ocak 1932 tarihinde Hafız Rıfat Efendi (ö. ?) tarafından Fatih Camii minarelerinden okunur ve 8 Şubat 1932 tarihine kadar bütün camilerde okunmaya başlar.<sup>30</sup> Ezan, 16 Haziran 1950 Ramazan ayına kadar tam 18 yıl Türkçe okunur.

Ezan, tekbir ve duaların Türkçeleştirilmesinin ardından Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi, Diyanet tarafından belirlenen üç farklı salât ve selâm tercümesini, bir ta'mimle 6 Mart 1933 günü tüm müftülüklere gönderir ve bundan sonra salât ve selamın da Türkçe olarak okunmasını emreder. Gönderilen tamimdeki salât ve selam şöyledir: "Ey Tanrı elçisi Muhammed, salât sana selâm sana."<sup>31</sup>

Dinde reform girişimleri, pek çok Batılı diplomatın ve araştırmacının iltifatlarına ve takdirlerine mazhar olur. Ankara'da görev yapan Amerika büyükelçisi Charles Sherrill (ö. 1936) Mustafa Kemal'i, Martin Luther'e (ö. 1546) benzeterek, onu Türk Luther'i olarak takdim eder.<sup>32</sup>

<sup>28</sup> Sadettin Kaynak, *Türk Mearif Tarihi*, V/ 1951-1952.

<sup>29</sup> Sadettin Kaynak, *Türk Mearif Tarihi*, V/ 1945-1947.

<sup>30</sup> Cemal Şener, *a.g.e.*, s. 86.

<sup>31</sup> Osman Ergin, *a.g.e.*, V, 1942.

<sup>32</sup> Charles H Sherrill, *Mustafa Kemal Eseri ve Memleketi*, (Çev. E. Esenkova), İst. 1955, s. 78-82.

Mehmet Akif Ersoy'un meal sözleşmesini feshinden sonra Elmalılı'ya 22 Mayıs 1932'de verilen meal, aradan üç ay! geçmeden baskısı yapılmak ve Türkçe ibadet projesinde kullanılmak üzere Diyanet İşleri tarafından Elmalılı'dan acilen istenir. Diyanet İşleri Reîsi Rıfat Börekçi tarafından 4 Ağustos 1932 tarihinde Elmalılı'ya yazılan mektupta bu konu şöyle dile getirilir:

*“Üç hafta mukaddem yazmış olduğumuz mektuba henüz cevap alamadığımızdan ikinci defa yazmak ve meseleyi biraz îzâh etmeye lüzûm hiss ediyoruz. Bu sene muvâzene-i mâliye encümeninde tercüme ve tefsîrin behemehâl tab'ına başlanacağına dâir tarafımızdan kat'î söz verilmiştir. Binâen 'aleyh bu günlerde tab'a başlamak zarûreti vardır. Çünkü Meclis toplandığı ve bütçeler her dâireden istenildiği zaman tercüme ve tefsîr için fasl-ı mahsûsına konulacak madde münâsebetiyle bu mesele mevzu' bahis olacaktır. Aynı zamanda taraî-ı fâzilânelerinden yazılmış olan mufassal ve kıymetli tefsirin tab' ve neşri uzun zamana mütevakıf ve bunu herkesin ta'kib edebilmesi de güç olduğundan tercümenin müstekillen tab'ı arzu edilmektedir. Tarafımızdan bunlar nazar-ı dikkate alınması, tefsirinde ikmâli ve tab'ı ve neşrine mâni' teşkîl edebileceği vârid-i hâtır olduğuna bir taraftan metn-i celîl ile birlikte tercümenin, diğer taraftanda ayrıca tefsirin tab'ına başlanılmasını muvâfık bulduk...”<sup>33</sup>*

Elmalılı, 4 Temmuz 1932 tarihli ve 4 Ağustos 1932 tarihli aldığı iki mektuba, Ağustos<sup>34</sup> 1932 tarihli mektubuyla şöyle cevap verir:

*“4 Temmuz 1932 tarihli tahrîratda Kur'ân-ı Kerîm tercümesinin heman tab' edilmesi tefsîrin tab'ına sonra başlanması tekrur etmiş olduğu cihetle kaç cüz yazılmış ise sür'atle gönderilmesi lüzûmu ehemmiyetle tebliğ buyurulmuştu. Halbuki bu işe birlikte olmak üzere başlandığı gibi bu kerre 23 Mayıs 1932 tarihli mukâvelemizde de tefsîr ve tercümenin her ikisi bir yerde ve aynı eserde tab' edilmek üzere kabul edilmesi musarrah bulunuyordu...”*

*Kur'ân-ı Kerîm tercümesi ne kadar kolay bir şey olmalı veya ben ne kadar haddini bilmez bulunmalıyım ki bir kaç ay içinde sür'atle meydana-*

<sup>33</sup> Necmi Atik özel arşivi

<sup>34</sup> Ağustos ayının kaçında olduğu belirtilmemiştir.

*na konuluvermesini va'de cüret edebileyim!.. Bu seneye kadar geçen müddete 'âit mesûliyetin dâ'îlerine râci' olmadığı hakkında ki beyânât hakikat-i şinâsîleri şüphe yok ki şâyân-ı şükrândır. Bununla beraber henüz başlanan tercümenin heman müstekillen tab'ı zımnında karar ittihâz edilmiş olması vücûhen bâdî-i endîşe olmuştur...*<sup>35</sup>

Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi, 26 Ekim 1925'te Cumhuriyet hükümetince kendisinden yazılması istenmiş olan Kur'an tefsirinin büyük kısmını, büyük sıkıntılara rağmen 1933'te bitirmiş ve bitirdiği kısım Diyanet İşleri Reisliği tarafından Milli Eğitim Bakanlığı'nca yönetilen Devlet Basım Evi'nce bastırılmak üzere bakanlığa gönderilmiştir. Bahsedilen tefsirin önsözünde geçen "haşa Türkçe Kur'an" ifadesinin Milli Eğitim Bakanı Yusuf Hikmet Bayur'u (ö. 1980) rahatsız eder ve Türkçe ibadeti savunan Şerafettin Yaltkaya (ö. 1947) ve İsmail Hakkı İzmirli'den (ö. 1946) bu konuda bir rapor hazırlamalarını ister. Yaltkaya ve İzmirli, Hanefi fikhının kaynaklarına dayanarak "*Kur'an'ın Türkçe Tercümesiyle Namazda Okuma*" başlığı ile 5 Mart 1934'te, ibadetin Türkçe olması zarureti raporunu hazırlarlar.

Hükümet, resmi bir yazıyla, Elmalılı'nın, tefsir mukaddimesinde yazdıklarının kabul edilemeyeceğini, fennî ve ilmî sahada yazdıklarının da tefsirden çıkarılması gerektiğini ve bu şekliyle tefsirin basılamayacağını ve resmi yazı ekindeki Yaltkaya ve İzmirli'ye hazırlattıkları raporun tefsire mukaddime olmasıyla ancak tefsirin basılabileceğini Diyanet İşleri Reisliği'ne bildirir.<sup>36</sup> Diyanet İşleri Reisliği, bu isteği cevâbi yazısıyla:

*"Meârif Vekâleti'nin salahiyatdâr dediği zevâta – kendi tâbirimce tefsir kitabında ki yazıları nakzedecek sûrette- yazdırıldığı ve tefsir kitabına mükaddime olmak üzere makamımıza gönderildiği başlangıca gelince; Vazifemize karşı vuku' bulan böyle bir müdahaleyi kabul edemeyeceğimizi bilhassa bu gibi yazılara hiç de ihtiyacımız olmadığını arza yüksek müsaadelerinizi ricâ ederim.*

*Riyâset-i dâiyânem kendisine ayrılmış olan sahada lüzum gördüğü her türlü yazıyı yazmak ve yazdırmaktan âciz değildir. Başlangıç olmak*

<sup>35</sup> Necmi Atik özel arşivi

<sup>36</sup> 7.4.1934 tarih ve 1640 sayılı Baş Vekâlet Yazısı.

üzere gönderilen yazıların kıymet-i ilmiyyesi merbûtan takdim kılınan tedkîkât ve mütâla'ât-ı ilmiyeden vâzihan anlaşılacağı derin saygılarımla arz olunur efendim hazretleri.”<sup>37</sup> diyerek sert ve net bir şekilde reddeder.

Bunun üzerine o sıralarda Diyanet Reisi Rifat Börekçi çok yaşlanmış ve hasta olduğundan Diyanet'in bütün işlerini elinde bulunduran Ahmet Hamdi Akseki'yi dönemin Maarif Bakanı Yusuf Hikmet Bayur bakanlığa çağırır. Kendisine İzmirli İsmail Hakkı ve Şerefettin Yaltkaya'ya hazırlattığı İmam-ı Azam'ın namaz ve Kur'an dili üzerine içtihadını ihtiva eden çalışmayı sorar.<sup>38</sup> Akseki bu kişilerin ortaya koyduğu düşünceyi eleştirir ve İmam-ı Azam'ın bu içtihadından rücu ettiğini ifade eder. Hikmet Bayur bunun üzerine “haşa Türkçe Kur'an” ifadesi durdukça tefsirin basılamayacağını söylemiş, Akseki de bu konuyu Elmalılı Hamdi Efendi ile görüşeceğini ifade eder.<sup>39</sup>

Hikmet Bayur bakanlıktan ayrıldıktan sonra tefsir “haşa Türkçe Kur'an” ifadesi çıkarılarak basılmıştır. Fakat “haşa Türkçe Kur'an” ifadesinin yerine “Türkçe Kur'an mı var be hey şaşkın?” gibi daha sert bir

<sup>37</sup> Belgenin orijinali Ekte (EK1) sunulmuştur.

<sup>38</sup> Elmalılı tarafından istinsah edilen nüshanın birinci sayfası ektedir (EK2). Çalışma aradan uzun zaman geçtikten sonra 1958 yılında *Bellekten*'de yayınlanmıştır. Makalede Şerefettin Yaltkaya ve İzmirli İsmail Hakkı görüşlerini İmam-ı Azam'a dayandırarak Kur'an'ın lafız değil, lafzın ifade ettiği mana olduğu için Kur'an'ın Arapça, Farsça ve Türkçe gibi herhangi bir dile tahsis edilemeyeceğini ifade etmektedirler. Manadan ibaret olan Kur'an hangi dille ifade edilirse edilsin değişen bir şey olmaz. Bundan dolayı namazda okunması emredilmiş olan Kur'an, bu iştirak noktasını teşkil eden Kur'an'dır. İ. Hakkı, M. Şerefettin, “Kur'an Dili Üzerine Bir İnceleme”, *Bellekten*, C. XXII, s.88, Ekim 1958, s. 599-605.

<sup>39</sup> 1933'te Milli Eğitim Bakanı olan Hikmet Baydur anlatıyor: “1933'lerde T.C. Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi olduğu halde bütün yetkiler Ahmet Hamdi Akseki'nin elinde idi. Kendisini bakanlığa çağırdım. İsmail Hakkı İzmirli ile Şerafettin Yaltkaya'nın Arapça'dan başka bir dille Kur'an okunmasını caiz gören İmamı Azam'ın içtihadı ile ilgili yazılarını<sup>39</sup> göstererek mezhebini sordum ve :“Hanefî misiniz? dedim. Bu durumu farkedenden ve çağrılış sebebini sezen Akseki, soruma sadece:“Müslümanım” şeklinde cevap verdi. Soruyu hangi biçime sorarak sorsam hep aynı cevabı verdi. Bunun üzerine Ebu Hanife'nin Arapça'dan başka dillerle de namazda Kur'an'ın okunacağı konusundaki içtihadı ile İsmail Hakkı İzmirli için:“Hocamdır ama isteğe göre fetvâ verir” dedi. Şerafettin Yaltkaya hakkında birşey söylemedi. İmamı Azam'ın içtihadı hakkında :“O içtihadından rucû etmiştir, o görüşünü bırakmıştır” dedi. Rucû söylentisinin asırlarca sonra uydurulan bir yalan olduğunu söyledimse de:“Rucû etmiştir efendim” sözünü tekrarladı durdu. Söylenecik bir şey kalmamıştı. “Hâşâ Türkçe Kur'an!” cümlesinin çıkarılarak, onun yerine daha ağır bir cümle olan “Türkçe Kur'an mı var behey şaşkın!” ifadesinin konulduğunu gördüm. Böylece Akseki Hoca Osmanlı Devleti'ni batırmış olan taassubun yeni bir örneğini vermiştir.” Yusuf Hikmet Baydur, *Necati Lügal Armağanı*, Ankara, TTK Basımevi, 1968, s.151-158.

ifade konulmuştur.<sup>40</sup> İkinci dize olan “*Bu oynamaktır dîn ü îmanla*” ise baskıdan çıkarılmıştır. Bunun yanında Elmalılı Hamdi Efendi tefsire yazdığı uzunca önsözün büyük bir bölümünde Kur'an'ın tam manasıyla hiçbir dile tercüme edilemeyeceğinden, ortaya çıkan eserin Kur'an gibi muamele görmemesi ve kullanılmaması gerektiğinden bahsetmekte ve Kur'an meali diye adlandırılmasının daha uygun olacağını ifade etmektedir.

İbadetin Türkçeleştirilmesi girişimlerinin yoğun olduğu bu dönemde Elmalılı, eserin önsözüne "sadece öğrenmek içindir, asla ibadet dili yapılmaz" diye bir şerh koymuş ancak zamanın Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel (ö. 1961), bu şerhi kaldırmak istemiştir. Elmalılı, bunu kabul etmemiş, arabulucu olarak olay, Diyanet İşleri'ne gönderilmiş, Diyanet İşleri Reisi Şerafettin Yaltkaya'nın hazırladığı rapor doğrultusunda madde kaldırılmıştır.

Yaltkaya ve İzmirli'nin kendilerince Hanefi fıkıh kaynaklarına dayanarak hazırladıkları ve tefsirin mukaddimesine konulmak istenen rapor ekte yer aldığı gibi üst yazıyla Diyanet İşleri Başkanlığı'na gönderilmiştir. Bu rapora cevap olarak, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır tarafından bir risâle yazılır. Bu risâle “*Kur'ân'ın tercümesi ve tercüme ile namazın câiz olup olmayacağı*” başlığı ile kaleme alınır. Şu ana kadar herhangi bir yerde yayınlanmayan bu risâle Elmalılı'nın metrûkâtında yaptığımız uzun araştırmalarda tarafımızca ortaya çıkarılmıştır. Belge, Diyanet İşleri Riyâseti'nin, “Baş Vekâlet Yüksek Makamına” başlıklı beş sayfalık dilekçesinin ekindedir. 60x41 ebatlı, nohûdî kağıtlar ikiye katlanarak elde edilen 30x20,5 ebatlarındaki 23 sayfaya Elmalılı kendi rika hattıyla makâlesini yazmıştır. Evrakların cilt veya kapağı olmadığı gibi dikişleri de yoktur.

## 2. Hükümet ile Diyanet İşleri Arasındaki Yazışmalar

Başbakanlıktan, 7 Nisan 1934 tarihli; müellifin mukaddimede ki beyanıyla Kur'an'ın Türkçe'ye çevirilemeyeceği hükmünü nakzeden bir mukaddimenin hazırlandığı ve tefsirin mukaddimesine konulacağı,

<sup>40</sup> Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, C.1 İstanbul, Diyanet İşleri Reisiği Neşriyatı, 1935, s. 17.

tefsirin ilk cildi ile birlikte mealin de basılmasının gerektiğini bildiren ve fen bilimleri konusundaki açıklamaların tefsirden çıkarılmasını ihtiva eden bir yazı ile ilişkisinde İsmail Hakkı İzmirli ile Şerafettin Yaltkaya'ya ait ve İmâm-ı A'zam'a göre Arapça'dan başka herhangi bir dil ile namazın başlangıcında Türkçe tekbirin, namazın içinde kıraatı ve ka'deleri, teşehhüdleri Türkçe okumanın ve Cum'a günleri Türkçe hutbe irâd etmenin ve Türkçe ezan okumanın câiz olduğunu ifâde eden sözkonusu makâleyi Diyanet İşleri Başkanlığı'na gönderilir. Sözkonusu yazı şöyledir:

4/7/1934

#### **Baş Vekâlet Yüksek Makâmına <sup>1</sup>**

8/2/1934 tarih ve 641 numaralı tezkirenize zeyildir.

1. Diyânet Reisliğince Türkçeye çevriltilen Kur'ân ile yazdırılmış olan tefsir kitabı için evvelce tefsir sâhibi tarafından hazırlanmış olan başlangıçta Kur'ân'ın Türkçe'ye çevirilemeyeceği hakkında hükmü bulunduğu görüldüğünden bu hükmü nakzedecek surette vekâletimizce yeniden yazdırılan başlangıç<sup>42</sup> iliştilerilerek yüksek makamlarına takdim olunmuştu. Bu başlangıç, evvelce tefsir kitabı için yazılan başlangıcın yerine Türkçe Kur'ân ile tefsirin başına geçirildiği takdirde Diyânet İşleri Reisliği ile Meârif Vekâleti arasında bu tefsir kitabı dolayısıyla hâsıl olan ihtilaf zâil olmuş olur. Bununla beraber Diyânet Reisliği'nin Türkçe Kur'ân'ı tefsir kitabının evvel ve nihâyet onun ilk cildi ile birlikte çıkarması zarûridir.

2. Tefsir kitabında me'âni-yi fennî bahisler hakkında mütalaalar yürütülmesi, sarf-i fennî ve ilmî bir sahada kalması icab eden bir takım meselelere dinî bir mâhiyet verildiği cihetle mahzurdan hâlî olmadığından bu fennî bahislerle mutaallaların tefsir kitabından kaldırılması muvâfık olacağı arz ile en derin saygılarımı sunarım Efendim.

Diyanet İşleri Riyâsetine Takdîm

<sup>41</sup> Belgenin Orjinali ekte verilmiştir (EK 3).

<sup>42</sup> Bu başlangıç Şerafettin Yaltkaya ile İsmail Hakkı İzmirli'ye 5 Mart 1934 tarihinde hazırlanmıştır. Sabri Hizmetli, *İsmail Hakkı İzmirli*, Ankara 1996, s. 135-138.

Baş Vekâlet Evrâkı

7/4/1934 \_t\_ t

1640

### Kur'ân'ın Türkçe Tercümesiyle Namazda okunması<sup>43</sup>

Bu meselenin başında Kur'ân'ın ne olduğu bilinmek lazımdır.

Ebû Hanîfe'ye (ö. 148/767) göre Kur'ân lafız değil, belki lafızın ifâde ettiği mânâdır.<sup>44</sup> Bunun için Kur'ân'ın Arapça, Türkçe ve Acamce gibi herhangi bir dile ihtisâsı yoktur. Mânâdan ibaret olan Kur'ân'ın herhangi bir dil ifâde olunması müsâvîdir.<sup>45</sup>

Ebu Hanîfe'nin bu bâbta delilleri şöyledir:

1- وإنه لفي زبر الاولين -

“Şüphesiz ki kıraatı; önden gelip geçen peygamberlerin kitaplarında var idi”<sup>46</sup>

2- إن هذا لفي الصحف الاولى -

“Şüphesiz ki bu Kur'ân; ilk kitaplarda var idi”<sup>47</sup>

Pek âşikârdır ki bu Kur'ân, önden gelip geçen peygamberlerin kitaplarında Arabî değil idi, halbuki bu âyetlerde kat'î surette Kur'ân'da bu kitaplarda mevcûd olduğu beyân edilmekte olduğundan Kur'ân kelimesinin önden gelip geçen peygamberlerin kitaplarında olan ile peygamberlerimize indirilmiş olan arasında iştirâk noktasını ifâde ettiği anlaşılmaktadır.

Bu iştirâk noktası ise yalnız Arapça değildir. Belki Arapça'nın ifâde ettiği manayı bildiren herhangi bir dil ile olan terkiib-i husûsîdir. Bun-

<sup>43</sup> Milli Eğitim Bakanlığınca, Şerafettin Yaltkaya ve İsmail Hakkı İzmirli'ye hazırlatılan 5 Mart 1934 tarihli rapordur. Osmanlıca, rika ile yazılmış orijinal metin 4 sayfadan ibarettir. Orijinal metinde kaynak olarak verilen âyet-i kerimelerin, sûre isimleri ve âyet numaraları dipnotta değil, yanlarında gösterilmiştir. Biz, sûre ismi ve âyet-i kerime numaralarını dipnotta gösterdik. Arapça metinlerin Türkçe tercümelerine ana metinde yer verilmiş, Arapçaları dipnotta kaydedilmişti, biz de orijinaline sadık kaldık.

<sup>44</sup> له إن القرآن إسم للمعنى دون اللفظ الاثرى. إلى قوله تعالى

كتاب المختلف - أبو الليث السمرقندي المسئلة الثالثة

<sup>45</sup> و لأبى حنيفة رحمه الله ان القرآن كلام الله تعالى غير مخلوق ليس بعربية و لا فارسية والنظم بينى عن ذلك - شرح جامع الصغير حسام الدين البخاري

<sup>46</sup> Şuarâ Sûresi, 196

<sup>47</sup> 'A'lâ Sûresi, 18

dan dolayı namazda okunması emredilmiş olan Kur'ân bu iştirâk noktasını teşkil eden Kur'ân'dır. Bu ise yukarıda söylendiği veçhile Arapça'nın ifâde ettiği manâyı bildiren herhangi bir dil ile olan terkib-i husûsîdir. Kesilen bir hayvanın kesildiği esnâda çekilen bismelenin herhangi bir dil ile çekilmesi icmâ' ile câiz olduğu gibi.

Namazda dahi herhangi dil ile olursa olsun Kur'ân'ı kırâat câiz olmuş olur.<sup>48</sup>

Bundan dolayı Kur'ân'ın yalnız ma'nâdan ibâret olduğunu kabul eden İmâm Ebû Hanîfe'ye göre bu kitabın Arapça olan husûsî nazım ve terkibini güzelce telaffuz kudreti olanlar ile bu nazm-ı Arabîyi telaffuz kudreti olsun ve olmasın herhangi bir kimsenin namazda Kur'ân'ı herhangi bir dil ile okuması câizdir.<sup>49</sup>

Namazın başlangıcında dahi İmâm Ebû Hanîfe'ye göre Arapça'dan başka her hangi bir dil ile (Allah) zikredilerek meselâ "Tanrı uludur" demek câiz olur. Çünkü: "و اذكر اسم ربه فصلی" "Rabbini anar anmaz namaza durdu"<sup>50</sup> âyetiyle sâbit olduğu vech üzere namazın başlangıcında mu'tâd olan tanrının anılmasıdır. Bunun ise hiçbir dile ihtisâsı yoktur. Tanrıyı herhangi bir dil ile anmak diğer bir dil ile anmaya müsâvîdir.<sup>51</sup>

Netice: İmâm-ı A'zam'a göre Arapça'dan başka herhangi bir dil ile namazın başlangıcında tanrıyı anmak, namazın içinde kıraatı ve ka'deleri, teşehhüdleri okumak ve Cum'a günleri hutbe irâd etmek câiz olur.<sup>52</sup>

İmâm-ı A'zam'a göre ezanda mu'teber olan örfdür.<sup>53</sup>

Şakirtlerinden Hasan b. Ziyâd'ın (ö. 198/814) İmâm'dan rivâyetine göre bu nokta şöyle izâh edilir: Meselâ: Acemce ezan okunduğu taktirde halk bunun ezan olduğunu anlayacak olursa bu ezan câizdir. Anlamaya-

<sup>48</sup> و في زبرهم ما كان اللفظ عربيا فعلم أنه القرآن إسم للمشارك فيه بين المنزل على محمد و بين ما في كتب الأولين اللفظ العربي يستعمل أن يكون مشتركا بينهما مع أنه ليس في كتب الأولين باللفظ العربي بهذا التركيب الخاص فيجوز أن يكون مشتركا بينهما و قد نطق به الكتاب فيكون هو المشترك فيه بينهما فيكون هذا المراد بالقرآن المأمور به في الصلاة و صار كالترسمية على الذبيحة فانه يستوى فيها جميع اللغات بالاجماع. شرح منظومة فقهي - زوزنى

<sup>49</sup> و إن كان يحسن العربية خاز أيضا في قول أبي حنيفة رحمه الله - شرح جامع الصغير

<sup>50</sup> A'lâ Suresi, 15

<sup>51</sup> و لو كبر بالفارسية جاز عند أبي حنيفة بناء على أصله انه المقصود و هو الذكر و ذلك حاصل بكل لسان. مبسوط سرخسي 26/ صر 2

<sup>52</sup> و كذلك الخلاف فيما إذا تشهد بالفارسية أو خطب الإمام يوم الجمعة بالفارسية - مبسوط سرخسي 26/ صر 6

<sup>53</sup> و أما الاذان فيعتبر التعارف (فيه) - شرح منظومة زوزنى

cak olursa câiz değildir. Çünkü ezandan maksat namaz vaktinin gelmiş olduğunu halka bildirmektir.<sup>54</sup>

Ebû Bekr er-Râzî (ö. 313/925) (*Ahkâmü'l-Kur'ân*)'ında Şûrâ sûresindeki yukarıda zikr ettiğimiz (وَإِنَّ لَفَى زَبَرَ الْاَوَّلِينَ) âyetinde bu âyet Kur'ân'ın bir dilden başka bir dile nakil olunmasının kıraatı Kur'ân olmaktan çıkarmayacağına delildir. Çünkü Cenâb-ı Hak eski peygamberlerin kitaplarında Arapça olmayarak mevcut olan manâyı Kur'ân demiştir diye İmâm-ı Azam gibi Kur'ân'ın mânâdan ibâret olduğunu beyan etmekte olduğundan İmâm Azam ile aynı fikirdedir.

Ebû Bekr er-Râzî'den sonra 960<sup>55</sup> hududunda vefat eden Serahsî (ö. 483/1090), *Mebûsû*'unda Ebû Hanîfe'nin namazda Kur'ân'ın Arapça'dan başka bir dil ile okunmasını câiz gördüğünü söylediği sıra diyor ki: İranlılar Selman'dan (ö. 35/656) Kur'ân'ın birinci sûresi olan Fâtiha'yı Acemce yazıp kendilerine göndermesini istemişler, Selman'da bu sûreyi Acemce yazıp kendilerine göndermiş ve bunlar dilleri Arapça'ya yatınca-ya kadar namazlarda Fâtiha'yı Acemce okumuşlar.

İşte Ebû Hanîfe namazda Kur'ân'ın Arapça'dan başka bir dil ile okunması câiz olduğunu bununla istidlâl etmiştir. Bununla beraber namaz kılan kimseye vâcib olan belâgat ve fesâhatı ile insanları acze düşüren kıraatı okumaktır. Umum insanları acze düşürmek ise yalnız Arapça ile değil, herkesin konuştuğu ana dili ile olacağından meselâ İranlıların acze düşmeleri Arapça ile değil; kendi lisanları olan Fârisi ile zâhir ve sâbit olur. Ve Allah'ın kelâmı olan Kur'ân mahlûk ve muhdes değildir. Lisanlar ise umumiyetle mahlûk ve muhdestir. Şu halde Kur'ân'ın bir lisân-ı mahsusu kalmamış olur.<sup>56</sup>

Diyanet İşleri Başkanlığı, Başbakanlıktan gelen bu yazıya; tefsirin baskısı ile alakalı Devlet Matbaası ile anlaşmaların yapıldığı ve herhangi bir sıkıntının olmadığı, Maarif Vekâleti'nin üzerlerine vazife olmayan bir konuda Diyanet İşleri'ne müdahale ettiğini bildirerek, Diyanet İşle-

<sup>54</sup> و روى الحسن عن ابى حنيفة انه اذا اذن بالفارسية و الناس يعلمون انه اذن جاز و إن كانوا لا يعلمون ذلك لم يجز لانه المقصود الاعلام و لم يحصل به مبسوط سرخسلي 26/هر 1/ج

<sup>55</sup> Şerafettin Yaltkaya ile İzmirli İsmail Hakkı'ya hazırlatılan risâlede, Serahsî'nin ölüm tarihi yanlış verilmiştir.

<sup>56</sup> Serahsî, *Mebûsû*, Cild 1, s. 26.

ri'nin halkın takdirini kazanmış hizmetler ifâ ettiğini örnekleriyle anlatan ve Elmalılı'nın Kur'ân'ın bütün incelikleriyle misli misline tercüme edilemeyeceğini ifade ettiğini ve bu fikrin Kur'ân'ı tercüme etmiş kişiler tarafından da beyan edildiğini, ayrıca fenni konularda müellifin yetkili ve yeterli olduğunun ehli tarafından bilindiğini, hazırlatılan mukaddime ile vazifelerine müdahaleyi kabul etmediklerini ve buna ihtiyacı olmadıklarını ve bu konuda her türlü yeterliliğe sahip olduklarını ihtiva eden bir cevâbî yazıya, Elmalılı'nın yazdığı mukaddimeyi ekleyerek gönderir. Söz konusu cevâbî yazı şöyledir:

#### **Baş Vekâlet Yüksek Makâmına<sup>57</sup>**

Yüksek makamınızdan Riyâset-i âcizeye havâle buyurulan Ma'ârif Vekâleti'nin 8/2/1934 tarih ve ...<sup>58</sup> numaralı tezkiresi ve 11/4/1934 tarih ve ...<sup>59</sup> zeyli mutâla'a ve tedkik edildi:

Ma'lûm-i devletleri olduğu veçhile Riyâset-i dâ'iyânem Büyük Millet Meclisi'nin tensibi üzerine salâhiyyet ve ihtisâsları müsellemler olan zevât ile bir mukâvele yaparak Buhâri-i Şerif ile Kurân-ı Kerîm'in tefsir ve tercümesini yazdırıp Buhâri-i Şerif tercümesini kısmen tab' ve neşr ettikten sonra tefsirin tab'ı için Devlet Matba'ası ile bir mukâvele yapmış ve iki sene evvel mezkûr matbaaya tefsir formalarını tevdi' etmişti. Matba'a ile imlâ şekline âit zuhur eden ufak bir ihtilaf yüzünden mesele Ma'ârif Vekâleti'ne aksetmiş ve Vekâlet şekli bırakarak, takdiri sarf-ı makâm-ı 'âcizâneme ait bulunan esaslara geçmiştir.

Fi'l-hakika, dînî mesâilin tedviri gibi din kitabımıza ait bulunan tefsir ve tercümenin ne şekilde yapılacağı bunların tedkiki ve ne suretle tab' ve neşr edilmek lâzım geldiği de doğrudan doğruya makamımıza verilmiş bir haktır. Buna başkalarının şu veya bu şekilde müdahale etmeleri ne dereceye kadar doğru olduğunu yüksek makamınızın takdirine bırakıyorum.

Büyük Millet Meclisi ile yüksek makamlarınızdan görmüş olduğumuz maddî ve ma'nevî müâharat ve vazifemizi hüsn-i ifâ etmekle ka-

<sup>57</sup> Belgenin orijinalinin ilk sayfası ekte (EK 4) sunulmuştur.

<sup>58</sup> Kayıt numaraları orijinal nüshada yoktur.

<sup>59</sup> Kayıt numaralar orijinal nüshada yoktur.

zanmış olduğumuz i'timat ve teveccüh sayesinde şimdiye kadar hazırlanmış olduğumuz eserlerin arzu-yu milliye müvâfık bir şekilde olduğu kısmen neşr edilmiş olanlarla sabittir.

Tefsir muharririnin mukaddimede: Kur'ân'ın katiyyen tercüme edilemeyeceği sarâhaten söylenmiş olmasına gelince; muharririn bundan maksadı Kur'ân-ı Kerîm "atiyyen ve harfiyyen" yani hâvî olduğu bütün incelikleriyle, misli misline tercüme edilemez demektir. Muharririn bu sözü en doğru bir sözdür. Bunun hilâfını iddi'â etseydi yalan söylemiş olurdu. Bu hakîkatı yalnız bizim tefsir muharriri söylemiş değil, belki bilâ istisnâ garbta ve şarkta Kur'ân-ı Kerîm'in tefsir ve tercümesiyle uğraşmış olan bütün âlimler bu hakîkatı i'tiraf etmişlerdir. Bir misâl olmak üzere bazılarını 'atiyyen zikr ediyoruz.

Kur'ân-ı Kerîm'in İngilizce'ye en son mütercimlerimden olan İngiliz müsteşriklerinden Marmaduke Pickthall (ö. 1936) 1920'de yazdığı<sup>60</sup> ve "Me'âni-i Kur'ân" adını verdiği tercümenin mükaddimesinde şöyle diyor: "Kur'ân tercüme dilemez. En eski İslâm âlimleri bu kanaatte idiler. Ben de bu kanaatteyim. Onun için Kur'ân'ı tercümeyle muvaffak olduğumu iddiâ etmiyorum. Yalnız Kur'ân'ın mânâlarını nakle çalışıyorum. Buna muvaffak olduysam kendimi bahtiyar sayarım. Fakat bu eser, bu tercüme hiçbir vakit asıl Kur'ân yerini tutmaz ve hiçbir vakit bu maksadı istihdâf etmemiştir."

Meşhur muharrirlerden Ömer Rızâ'nın (ö. 1952) 1934'de neşr etmiş olduğu tefsir ve tercüme de şöyle diyor: "Kur'ân'ı Kerîm'i aslında ki bütün kuvvet ve heyecan ile tercemeye muvaffak olan bir kimse yoktur. Şarkta da garbta da yüzlerce mütercim bu işi başarmaya uğraşmışlar fakat hepsi de aczlerini itiraf etmişlerdir. Bu âciz mütercimde aynı kanaatteyim. Biz de Kur'ân'ı tercemeye muvaffak olduğumuzu iddiâ etmiyoruz. Biz de ancak Kur'ân'ın mânâlarını nakil ve îzaha çalıştık."<sup>61</sup>

Kur'ân'ı Kerîm'i tercüme için on beş - yirmi sene çalıştığını söyleyen Kastamonu mebusu merhum Hasan Fehmi bey (ö. 1933) 1932'de

<sup>60</sup> Orijinal nüshada cümle düşüklüğü var.

<sup>61</sup> Ömer Rıza Doğrul'un "Tanrı Buyruğu" adını verdiği tercümesi, Arapça metinle 2 cilt halinde, İstanbul'da 1934 yılında, Akşam Matbaası tarafından basılmıştır.

çıkardığı risâlesinin mukaddimesinde şöyle diyor: *”Kelimesi kelimesine uygun olarak terceme ettiğimi; Kur’ân’ın bütün inceliklerini, büyüklüklerini Türkçe’ye çevirdiğimi söyleyemem, okuyanları bir tarafa bırakıyorum, Tanrı’mdan korkarım.”*

Maârif Vekâleti’nce salâhiyetleri malûm zevattan İzmirli İsmâil Hakkı’nın Cumhuriyet’in ilanından çok sonra neşr ettiği *“Meâni-i Kur’ân”* adlı eserinde şöyle diyor:

*“Şurası unutulmasın ki hiçbir lisan Kur’ân-mu’ciz beyâna hakkıyla tercüman olamaz. Hiçbir tercüme aslının yerini tutamaz. Hangi terceme aslındaki işârât-ı latîfeyi, mühsinât-ı bedî’ayı, nûkât-ı ‘ulviyeyi kemâliyle tecelli ettirebilsin?”*

Lisân-ı Arabiye’ye mahsus olan edevâtın, selîkanın iktizâ eylediği nûkâtı, tarz-ı beyânı ayrı olan diğer bir lisan ile nasıl muhafaza eder? O muhsinâtın verdiği revnaklık nasıl irâe olunabilir? Nazm-ı muhkem ile olan o letâfet, o halâvet, o âhenk hangi bir lisan ile zâhir olur?

“Fî’l-vaki’ öyle âyet-i celîle vardır ki başka türlü tercüme olunamadığı halde tercümelerin aslının verdiği kuvvet, hâvî olduğu dakik mânâ bir türlü ifade olunamaz. Acaba *“Fâtihatü’l-Kitâb”* sûresi ile *“İhlâs”* sûresini tam bir terceme kâbil midir?

Terceme ile yalnız meâl-i münîfi, kastettiği hükm-i celîli irâe mümkün olabilir. Halk da meâl-i celîline maksûd bizzat hükm-i Sübhânî’ye vâkıf olur, hidâyet ve irşâdından müstefîd olur.

*“Tercemede ehem ve elzem olan cihet âyet-i kerimeyi yanlış ifade etmemek, halka yanlış telkin etmemektir. Her türlü tazim ve tekrîmimize şâyan olan Kur’ân-ı azîmü’ş-şânımızın şeret-i celîline hiçbir veçhile tecâvüz olunmamaktadır. Me’âni-i Kur’ân’a ri’âyet, Türkçe’nin kudret ifadesine her halde müreccah değil midir? İşte bundan nâşi eserimiz doğrusu terceme değil tavzîhtir, meâl-i münîfi beyândır, me’âni-i Kur’ân’ı ifâdedir. İşte bu gibi mülâhazâta mebni eser-i âcizeye *“Me’âni-i Kur’ân”* ismini münâsîp gördüm...”*<sup>62</sup>

Görülüyor ki bu hakîkati itiraf etmek hususunda bütün mütercim-ler müttefiklerdir. Hiçbir kimse ilm-i lisânıyla bunun hilâfını iddiâ ede-

<sup>62</sup> İzmirli İsmail Hakkı’nın tercemesi, 1927 yılında, Arap harfleriyle Osmanlı Türkçesiyle 2 cilt halinde, İstanbul’da Mili Matbaa’da basılmıştır.

mez. İşte bizim tefsir muharririnin Kur'ân-ı Kerîm tercüme edilemez demekten maksadı da budur. Böyle olmasaydı yalnız tefsiri ile iktifâ ederdi. Halbuki baştan nihâyete kadar tercümesini de yapmış ve ikmâl etmiştir.

Tefsir kitabında bazı fennî mebhasler hakkında mutala'alar yürütülmesi ve bunun mahzurdan sâlim olmadığı cihetle kaldırılması meselesine gelince: Meârif Vekâleti'nin selâhiyetdâr saydığı zevâtın mülhem olduğunu zan ettiğimiz bu fikirlerini hayretle karşıladık. Tefsir kitabını yazan zât nazariyyât-ı fenniye ile esâsât-ı dîniyyenin ayrı ayrı muvaffaklarını çok iyi bilen yegâne bir mütehassıs olduğu için tefsir kitabında her mesele dâima kendi mevkiini muhâfaza etmiş ve bu sûretle ilm ile din beyninde niza' olmadığı gösterilmiştir. Meârif Vekâleti'nin salahi-yatdâr dediği zevâta – kendi tâbirimce tefsir kitabında ki yazıları nakze-decek sûrette- yazdırıldığı ve tefsir kitabına mükaddime olmak üzere makamımıza gönderildiği başlangıca gelince: Vazifemize karşı vuku' bulan böyle bir müdahaleyi kabul edemeyeceğimizi bilhassa bu gibi yazılara hiç de ihtiyacımız olmadığını arza yüksek müsaadelerinizi ricâ ederim.

Riyâset-i dâiyânem kendisine ayrılmış olan sahada lüzum gördüğü her türlü yazıyı yazmak ve yazdırmaktan âciz değildir. Başlangıç olmak üzere gönderilen yazıların kıymet-i ilmiyyesi merbûtan takdim kılınan tedkikât ve mütâla'ât-ı ilmiyeden vâzıhan anlaşılacağı derin saygılarımla arz olunur efendim hazretleri.

Diyânet İşleri Reisi

### 3. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın tefsirinin mukaddimesine konulmayan makâlesi

-Kur'ân'ın tercümesi ve tercüme ile namazın câiz olup olmaya-cağı-<sup>63</sup>

<sup>63</sup> Elmalılı'nın tefsirinin mukaddimesi için hazırladığı makâlesi aynı zamanda Şerafetin Yaltkaya ve İsmail Hakkı İzmirli'nin raporuna cevâbi mâhiyettedir. Risâlede dipnot kullanılmamış ve verilen kaynaklarda, istifade edilen kitabın yalnız ismi zikredilmiştir. Müellif, âyet-i kerîme, hadîs-i şerîf ve Arapça kaynakları Türkçe'ye tercümesini yapmamış, orijinal metinleri olduğu gibi iktibas etmiştir. Biz, Risâle'nin anlam bütünlüğünün bozulmaması için, âyet-i kerîme, hadîs-i şerîf ve Arapça metinlerin Türkçe tercümelerini ana metinde, orijinallerini dipnotlarda gösterdik.

Bu meselenin lâıyıkı ile tevazzuh etmesi için evvela namaz ve Kur'ân'ın ne olduğu bilinmek lazımdır.

Namaz, bir ibâdet-i mahzâdır. Şâri'in emr ettiği veçhile yapılmak lazımdır. Namazda Kur'ân okumak farzdır.

1- Ebu Hanife'ye göre Kur'ân, ma'nâ değil, belki ma'nâya dâl olan lafız ve nazm-ı münzelden ibârettir. Herhangi bir dil ile ifâde olunan mâ'nâya Kur'ân ıtlâkı câiz değildir. İşte Ebû Hanife'ye nisbet edilen ak-vâl arasında sahih olan da ancak budur.

a. Allah Teâla muhkem kitabında şöyle buyurmuştur: *“(Rasûlüm!) Onu Rûhu'l-emîn (Cebrâil) uyarıcılardan olasıñ diye senin kalbin üzerine açık parlak bir Arapça lisan ile indirdi”*<sup>64</sup>, *“Muhakkak ki, biz onu anlayasınız diye Arapça bir kitap olarak indirdik.”*<sup>65</sup>, *“Pürüzsüz Arapça bir Kur'ân (indirdik ki, Allah'ın azabından) korunsunlar”*<sup>66</sup>

b. Ve o cumhura göre ma'nâ ve nazım için isimdir, belâgata ve fesâhata taalluku noktasında ondaki i'câza gelince inişinden ayrı konumda Arapça vasıflandırılmıştır, bundan murad nazımdır ve Ebû Hanife'nin (rahimehullah) kavlinde asıl sahih olan budur.<sup>67</sup>

c. (Cumhur) Kur'ân, nazım ve ma'nâ birliğidir dediler ve (bununla) o ma'nâya delâlet eden nazımdır (ifâdesini) kastettiler (*Menâr Şerhi*)<sup>68</sup>. Kesin olan onun Arapça olup, mushaflarda yazılmış tevâtür yoluyla nakledilmiş, lafız ve mânânın tamamı için değil, mânâya delâlet eden lafzın sıfatı olmasıdır. Belâgat ile alakalı i'cazda aynı şekildedir. O belâgat mânânın murad edilmesine itibâr ile lafza rücû' eden (yani lafız ile alâkalı) sıfatlardandır. Şöyleki; terkiplerle ulaşım kasdedildiği zaman nazımdaki bir takım özelliklere ve keyfiyete itibar etmeyi gerektiren çeşitli maksatlar meydana gelir. Gücü miktarınca lâıyık olan (kâideler) üzerine riâyet edilirse o kelimeler belâğ olmaya intikal eder. Onda gerçekten beyan güzel olduğunda, onun muârızı da faydalanır ve âciz kalır. Şöyleki, o belâgata muttali olmak beşerin tâkâti dışındadır. Fâtiha sûresinin

<sup>64</sup> Şu'arâ قال الله تعالى في محكم كتابه: تنزل به الروح الامين على قلبك لتكون من المنذرين بلسن عربي مبين Süresi, 26/193-195.

<sup>65</sup> إنا أنزلناه قرآنا عربيا Yûsuf Süresi, 12/2.

<sup>66</sup> إنا أنزلناه قرآنا عربيا غير ذي عوج Zümer Süresi, 39/28.

<sup>67</sup> وهو اسم للنظم والمعنى عند الجمهور إذ الإعجاز فيها لتعلقه بالبلاغة والفصاحة وقد وصف بالعربي في غير موضع من التنزيل والمراد به نظمه وهو الصحيح في قول أبي حنيفة رحمه الله

<sup>68</sup> Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Menâru'l-Envâr* isimli fıkıh usulüne dair eseridir.

tefsirinin ilim (anlayıp bilmek)den ve cevap(vermek)ten ağır bir yük olduğu nakledildiği gibi. İşte bu da aynı şekilde nazımın i'câzı(ndan ibaret)dir. Çünkü o Kur'ân başka bir kelâmın ihtimal etmediği mânâlara ihtimal eder.<sup>69</sup> (Telvîh)<sup>70</sup>

d. İmam Abdülaziz Ahmed b. el-Buhârî el-Hanefî'nin *Usûl-i Fezdevî*<sup>71</sup> şerhinde<sup>72</sup> (Kur'ân-ı Kerîm'i şöyle tarif ederek); umum ulemânın kavlinde Kur'ân, nazım ve mânâ ile beraberdir (der). Ebû Hanîfe'nin sözünden sahih olan budur. *Tahkîk* diye isimlenen Muntehab<sup>73</sup> şerhinde Ebû Hanîfe bunu söyledi. Onlardan bir kısmı onun (Kur'ân'ın), mânânın adı olduğuna inandılar ve bunun Ebû Hanîfe'nin görüşü olduğunu zannettiler. Fakat o şerh(deki izâh)dan imamın böyle bir şeyi asla söylemediği açığa çıkıp anlaşılmaktadır. Bu iddiayı ona kendi mezhebinin bazı fakihleri nisbet etmiştir.<sup>74</sup>

e. Şunu bil ki; bize ve diğer imamlara göre Kur'ân, âciz bırakan nazım ile, istifâde edilen mânânın tamamına isimdir. Bundan maksat, mânâyâ delâlet eden nazım için isim olmasıdır. Çünkü o Kur'ân indirilmiş olmasıyla, âciz bırakan ve Arapça olmasıyla ve bunlardan başka açık naslarla (delillerle) vasıflanmış bir kitaptır. Şöyleki, ona (kitaba başka bir sözün) benzeyiş(i) ârız olmaz. Sadece istifâde edilen mânâyâ gelince o Kur'ân değildir. -*Müsellemlü's-sübût*<sup>75</sup> ve şerhi-<sup>76</sup>

<sup>69</sup> قالوا القرآن هو النظم والمعنى جميعا وأرادوا أنه النظم الدال على المعنى - منار شرحي- للقطع بأن كونه عربيا مكتوبا في المصاحف منقولاً بالتواتر صفة للفظ الدال على المعنى لا لمجموع اللفظ والمعنى وكذا الإعجاز يتعلق بالإعجاز و هي من الصفات الراجعة الى اللفظ بإعتبار إرادة المعنى فانه اذا قصدت تأدية بالتر اكحدثت اغراض مختلف تقتضى اعتبار كفيات و خصوصيات فى النظم فان رويت على ما ينبغى بقدر الطاقة صار الكلام بليغا و إذا بلغ فى ذلك جدا تمتع معارضته صار معجز لأنه الاطلاع عليه خارج عن طوق البشر كما نقل أن تفسير الفاتحة أوقار من العلم والجواب - هذا ايضا من إعجاز النظم لانه يحتمل من المعانى ما لا يحتمل كلام آخر. -تلويح-

<sup>70</sup> Taftazânî'nin (ö. 792/1390) *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-tenkih* isimli fıkıh usulüne dair eseri.

<sup>71</sup> Ali b.n Muhammed Fahrü'l-İslâm Pezdevî'nin (ö. 493/1099) *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl* isimli fıkıh usulüne dair eseri.

<sup>72</sup> Alâüddin Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî'nin (ö. 730/1330) *Keşfü'l-esrâr 'an Usûli Fahrî'l-İslâm Pezdevî* adlı şerhi.

<sup>73</sup> Ebû Abdillâh Hüsameddîn Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Ahsîkesî'nin (ö. 644/1246-47) *el-Muntehab fî usûli'l-mezheb* isimli fıkıh usulü eseri.

<sup>74</sup> و فى شرح أصول البزدوى للإمام عبد العزيز أحمد بن البخارى الحنفى و القرآن للنظم والمعنى جميعا فى قول عامة العلماء و هو الصحيح من قول أبى حنيفة رحمه الله و قال رحمه الله فى شرح منتخب المسامى المسمى بالتحقيق و منهم من إعتقد أنه إسم للمعنى و زعم أنه مذهب أبى حنيفة فيظهر منه أن الامام لم يقل بذلك دائما نسبة إليه بعض فقهاء مذهبه

<sup>75</sup> Muhibbullah b. Abdüşşekûr el-Bihârî'nin (ö. 1119/1707) fıkıh usulüne dair eseri.

<sup>76</sup> أعلم أن القرآن عندنا و عند سائر الأئمة إسم لكل من النظم المعجز و المعنى المستفاد "أي لمجموعها و القرض من هذا أنه إسم للنظم الدال على المعنى لأنه هو الموصوف بالإنزال و الإعجاز و العربية و غيرها من الأوصاف المنصوصة نصا جليا بحيث لا تتطرق الشبهة إليه، أما المعنى المستفاد "فقط" فليس بقرآن. - مسلم الثبوت و شرحي-

f. *Fıkıh-ı Ekber*'de İmam'ı Azam Ebû Hanîfe dedi ki; Kur'an mushaflarda yazılan, gönüllerde korunan, lisanlarda okunan ve Peygamber'e (s.a.v.) indirilmiş olan bir kitaptır. Kur'an (tilâveti) ile (olan) lafızlarımız mahluktur. Yazdığımız, okuduğumuz yani telaffuz edip (kalemle) yazdığımız Kur'an mahluktur. Kur'an yani telaffuz edilen ve (kalemle) yazılan (ın hakikati ise) mahluk değildir.<sup>77</sup>

g. Allah ona rahmet etsin, o, *Vasâyâ*<sup>78</sup> (isimli kitap)ta; "*Biz Kur'an'ın Allah Teâlâ'nın kitabı, vahyi ve indirmesi olduğunu, mushaf-larda yazılan, dillerle okunan, göğüslerde muhâfaza edilen ve onun (hakikatının) sayfalara, dillere ve gönüllere hulûl edip girmeyen olduğunu ikrar ederiz. Harfler, kağıt ve kitâbetin tamamı ise kulların işleri olduğu için mahluktur*" dedi.<sup>79</sup>

h. Kur'an, Allah'ın kelâmı olup mahluk değildir. O, sahifelerde yazılan, dillerde okunan, gönüllerde korunandır. Yazılmış olan, yazılması gerekenden başkadır. Okunan, okunması gerekenden, korunan ise ezberlenmiş olandan başka bir şeydir.<sup>80</sup>

i. Çünkü araştırmacılar arasında anlaşılan, Allah'ın kelâmı, mânâdan değil, lafızdan ibarettir. Ebû Hanîfe'nin başka bir dil ile, Kur'an tercümesiyle, namaz(kılmayı) câiz görmesi, "*Artık Kur'an'dan kolayınıza gelen miktarı okuyun*"<sup>81</sup> kavî-i şerifinden dolayı, Kur'an'ın mânâdan ibaret olduğuna delâlet eder denmesi reddolunmuştur. Çünkü doğru olan rivâyete göre o (Ebû Hanîfe), bu söz(ün)den dönmüştür. – *Gelenbevî Celâl Hâşiyesi*<sup>82</sup> –<sup>83</sup>

<sup>77</sup> وقال الإمام أبي حنيفة رحمه الله تعالى في الفقه الأكبر: "و القرآن في المصاحف مكتوب و في القلب محفوظ و على اللسان مقرأ و على النبي صلى الله عليه و سلم منزل لفظنا بالقرآن مخلوق و كتابتنا له و قرأنا له "يعني التلفظ و الكتابة و القراءة" مخلوقة و القرآن، يعني الملفوظ و المكتوبة غير مخلوق.

<sup>78</sup> İmam Azâm'ın, talebesi Ebû Yûsuf (ö. 182/798) tarafından rivâyet edilmiş *el-Vasıyye* adlı eseri.

<sup>79</sup> وقال رحمه الله في الوصايا : و نقرآن القرآن كلام الله تعالى و وحيه و تنزيله و صفته مكتوب في المصاحف مقرأ بالالسن محفوظ في الصدور غير حال فيها و الحروف و الكاغد و الكتابة كلها مخلوقة لانها أفعال العباد.

<sup>80</sup> و القرآن كلام الله غير مخلوق و هو المكتوب في المصاحف مقرأ بالالسن محفوظ في الصدور و المكتوب غير الكتابة و المقرأ غير القراءة و المحفوظ غير الحفظ. –عصدية–

<sup>81</sup> Müzzemmil Sûresi, 73/20.

<sup>82</sup> Gelenbevî İsmail Efendi'nin (ö. 1205/1791) *Hâşiyetü Gelenbevî ale'l-Celâl* isimli eseri.  
<sup>83</sup> إذ الظاهر أن كلام الله تعالى فيما بين الدقيقين عبارة عن الفاظ القرآن لا معنيها وما يقال ان تجويز أبي حنيفة الصلاة بترجمة القرآن بلسان آخر يدل على أن القرآن عبارة عن المعاني لقوله: "فاقرأوا ما تيسر من القرآن" فمدفوع بأن الصحيح أنه رجع عن هذا القول. –كلنبوي جلال حاشيه سي–

j. Cüveynî (ö. 478/1085) dedi ki: Allah'ın keliması iki kısımdır. Birinci kısım ki, Allahu Teâlâ, Cebrâîl'e (a.s.) şöyle buyurdu: *"Kendisine gönderildiğin peygambere deki, Allah şöyle şöyle yap diyor, şunu şunu emrediyor"* Cebrâîl (a.s.) Rabbinden ona ne buyurduğunu anladı sonra da o peygambere o anladığını indirdi ve ona Rabbinin kendisine buyurduğunu söyledi. İbâre ise o ibâre olmadı (değildi). Tıpkı hükümdârın güvendiği kimseye: *"Filan kimseye de ki, hükümdar sana: "Hizmetimde gevşeklik gösterme, orduyu terketme ki dağılmasın, onları savaşa teşvik et"* buyuruyor dediğinde (elçinin bu sözlerinin) tebliği edâ etme hususunda yalana ve noksanlığa nisbet edilemeyeceği gibi. Diğer bir kısım ki, Allah Teâlâ, Cebrâîl'e (a.s.) : *"Peygambere bu kitabı oku"* buyurdu ve Cebrâîl (a.s.) Allah'ın kelâmını değiştirmeden indirdi. Tıpkı hükümdârın bir mektup yazarak, onu güvendiği birisine teslim edip: *"Bunu filan kişiye oku"* dediğinde, o güvenilen kimsenin o mektuptan ne bir kelime, ne de bir harf değiştiremeyeceği gibi.

Suyûtî (ö. 911/1505) dedi ki, Kur'ân ikinci kısımdır. Birinci kısım ise sünnettir. Tıpkı Cebrâîl'in (a.s.), Kur'ân ile beraber sünneti de indirdiği gibi. Bundan sebep, mânâ ile sünnet rivâyeti câiz oldu. Çünkü Cebrâîl (a.s.), sünneti mânâ ile edâ etti. Mânâ ile Kur'ân okumak câiz olmadı. Çünkü Cebrâîl (a.s.), Kur'ân'ı lafzıyla edâ etti. Onun (Cebrâîl'in), Kur'ân'ı mânâsı ile vahyetmesi mubah olmadı.<sup>84</sup>

Kıraatdan, usûl, fıkıh ve kelam kitaplarından ve bizzât Ebû Hanîfe'nin kendi sözlerinden yukarıya nakl ettiğimiz sarîh naslardan anlaşılır ki "Kur'ân" Cibrîl-i Emîn vasıtasıyla Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Efendimize nâzil olup onun tarafından bi'aynihi sahabelerine okunmuş ve mushaflarda yazılarak tevâtüren bize kadar gelmiş olan "Nazm-ı Münzelin" ismidir. İmâm Azam'a göre de "Kur'ân" ancak budur. Nazm-ı münzelin herhangi bir dil ile ifade olunan mânâsı Kur'ân değildir. Ona

<sup>84</sup> قال الجويني: "كلام الله المنزل قسمان، قسم قال الله تعالى لجبريل قل للنبي الذي أنت مرسل إليه أن الله يقول افعل كذا وكذا وأمر بكذا وكذا ففهم جبريل ما قاله ربه ثم نزل على ذلك النبي وقال له ما قال ربه ولم تكن العبارة تلك العبارة كما يقول الملك لمن شق به، قل فلان يقول لك الملك اجتهد في الخدمة واجمع جندك للقتال فإن الرسول يقول لك الملك لا تهان في خدمتي ولا تترك الجند تتفرق وحنهم على المقاتلة لا ينسب إلى الكذب ولا إلى التقصير في أداء الرسالة، والقسم الآخر قال تعالى لجبريل اقرأ على النبي هذا الكتاب فينزل جبريل بكلام من الله من غير تغيير كما يكتب الملك كتابا ويسلمه إلى أمين ويقول اقرأه على فلان فهو لا يغير منه كلمة ولا حرفا. قال السيوطي القرآن هو القسم الثاني. والقسم الأول هو السنة كما ورد أن جبريل كالت ينزل بالسنة بالقرآن ومن هنا جاز رواية السنة بالمعنى لأن جبريل أداها بالمعنى ولم تجز القراءة بالمعنى لأن جبريل أداها باللفظ ولم يبح له إحاؤه بالمعنى.

Kur'ân ıtlâkı gayr-i câizdir. Teleffuzla malfûz, kitâbetle mektûp, kıraatle makrû' ayrı ayrı şeylerdir. Binâen aleyh "Kur'ân'ın Arapça, Türkçe ve Acamce gibi herhangi bir dile ihtisâsı yok" demek hem sarâhat-i Kur'ânî'ye hem de ilmî naslara muhâlif bir iddiadır.

2. Ebu Hânîfe "إن هذا لفي الصحف الأولى"<sup>85</sup> "وإنه لفي زبر الأولين"<sup>86</sup> âyetleriyle Kur'ân'ın mânâdan ibâret olduğuna istidlalde etmemiştir. Çünkü bu âyetler Kur'ân'ın mânâdan ibâret olduğuna katiyyen delâlet etmez, Maamâfih bazı fikh kitaplarında yazılmış olan bu âyetlerin mesele-i mezkûra hakkında delil olup olamayacağını tedkik edelim. Evvelâ birinci âyeti ele alalım:

a) إنه zamirinin merciinde iki kavil vardır. Bir kavle göre Kur'ân'dır, diğer kavle göre Nebiyy-i Ekrem (s.a.v.) dir. Kur'ân'a raci' olduğuna göre hazf-i muzâf ile "إن ذكر القرآن لفي زبر الأولين"<sup>87</sup> demektir. Yine muzâf takdiriyle "لأن معناه لفي زبر الأولين"<sup>88</sup> olmakta zayıf bir ihtimaldir. Zamirin merciindeki ihtimâlât ile muzâfın mukadder olmasında tefsir ulemâsının selef ve halefi hemen hemen müttefiktir. Birinci ihtimâle göre kütüb-i sâlife-de Kur'ân'ın sıdkına delil Kur'ân'a âit haber, Kur'ân'a ait zikir ve sitayiş var demek olur. Yoksa zamir doğrudan doğruya Kur'ân'a râci ve kıraat-ten maksat mânâdır, mânâyı Kur'ân ıtlak olunduğu için mânânın namazda kırâatı câizdir demek yanlış bir anlayıştır. Mükün müdür ki Ebû Hanîfe hazretleri böyle bir şeye kâil bulunsun ve kırâatın medlûli, hepsi yahut bazıları- meselâ namazda kırâatı vacip olan Fâtiha-i Şerife- Tevrât'ta veya diğer kütüb-i sâbika da mevcut olduğuna kâil bulunsun. Çünkü böyle olsaydı Kur'ân, Tevrât'ın tercümesi olur ve "Kur'ân Tevrât'tır" demek sahih olurdu. Böyle bir kavlin fesâd ve butlânı ise zâhirdir.

Hakkında "و ما ينطق عن الهوى إن هو إلا وحي يوحى"<sup>89</sup> buyurulan nebî (s.a.v.) hazretlerine, hatta hadîs-i kudsiye bile Kur'ân ıtlâkı sahih olmazsa İncil ve Tevrât'a Kur'ân ıtlâkı nasıl sahih olur? Binâen aleyh âyet-i kerîmedeki zamîrî Kur'ân'a ircâ' etmek ve bundan maksad Kur'ân'ın

<sup>85</sup> "Muhakkak ki bu Kur'ân elbette evvelki kitaplardadır" Suarâ Sûresi, 26/196.

<sup>86</sup> "Şüphesiz ki bu Kur'ân; ilk kitaplarda var idi" A'lâ Sûresi, 87/16.

<sup>87</sup> Şüphesiz ki Kur'ân'ın zikri elbette evvelki kitaplardadır.

<sup>88</sup> Çünkü onun mânâsı elbette evvelki kitaplardadır.

<sup>89</sup> "O kendi hevâ ve hevesiyle konuşmuyor. O, kendisine vahyedilen bir vahiyden başka bir şey değildir." Necm Sûresi, 53/3-4

mânâsıdır, Kur'ân o gün gelip geçen peygamberlerin kitaplarında mevcud olan ile peygamberimize indirilmiş olan arasından müşterek olan bir mânâda kullanılmış" dır demek katıyken sahih değildir.

b) Hazf-i muzâf ile "وإن معناه" takdirinde olduğunu kabul ettiğimize göre bunu şu suretle izâh etmek lazımdır:

Enbiyâ-i sâlifinin kitaplarında ma'âni-i Kur'ân'ın mevcud olması iki suretledir: Biri 'âm olarak bulunur ki: İmân-ı billah, imân-ı bi-yevmi'l-âhir, Allah'a ibâdet, amel-i sâlih, şirkten, me'âsiden, rezâilden zecr gibi, dîn-i ilâhiyenin usulüne müte'allik olan ahkâm-i esâsiye; çünkü Hazret-i Muhammed (s.a.v.) efendimize tebliğ buyurulan usûl-i dîn Hazreti Mûsâ, Hazreti İbrâhîm, Hazreti Nûh'a da tebliğ buyrulmuştur. Bütün enbiyâ usûl-i dinde müttefiktir. Bu itibarla Kur'ân'ın mânâsı enbiyâ-i sâlifinin kitaplarında mevcud demek sahih olabilir. Fakat bundan bu şekil ve heyette Kur'ân'ın hepsi yahut bazı kütüb-i sâlifede aynen mevcuddur ve Kur'ân mânâdan ibârettir gibi bir mânâ anlaşılmaz. Halbuki asıl mesele budur ve ihticâda ancak bu suretle olabilecektir.

İkinci kısımda hâsır ki maksad bu sûre ve emsâlinde bulunan ve Hazreti Peygambere ve kavmine meçhul olan kıssa-i Mûsâ ve sâir peygamberle âit kısas ve hikâyât demektir. Yani enbiyâ-i sâlifeye dâir Kur'ân'da mevcud olan kısas kütüb-i mütekaddime de vardı demek mânâsınadır. Âyetin sibâk ve siyaktan anlaşılan da budur. Bunun içindir ki bu âyet-i kerimeden sonra "وَلَمْ يَكُنْ آيَةً أَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمَاءُ بَنِي إِسْرَائِيلَ"<sup>90</sup> buyurulmuştur. Ulemâ-i Benî İsrâîl'ce ma'lum olan bittabi Kur'ân değildi. Onlar Kur'ân'ı bilmiyorlardı, belki kütüb-i sâlifede bu hikâyelerin zikir edildiğini biliyorlardı. Nasıl ki sûre-i Kasas'ta Hazreti Mûsâ kıssasını sikâyet Rasûl-i Ekrem'in söylediklerinin doğru olduğunu ihticâc maksadıyla peygamberimize hitâben "وَمَا كُنْتُ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ إِذْ قَضَيْنَا إِلَىٰ مُوسَى الْأَمْرَ"<sup>91</sup> buyurulmuştur.

İşte, zamir hazf-i muzâf ile mânâyâ râci' olduğuna göre muhmel-i sahihi budur. Binâen aleyh bu âyet-i kerîme Kur'ân'ın mânâdan ibaret

<sup>90</sup> "İsrailoğullarından bilginlerin onu bilmeleri, onlar için bir delil değil midir?" Şuarâ Sûresi, 26/197.

<sup>91</sup> "Sen ise ey Resulüm, Mûsâ'ya emrimizi vahyettiğimiz sırada sen o vâdinin batı tarafında bulunmuyordun. O devirde olup bitenlere şahit olanlardan da değildin." Kasas Sûresi, 28/44.

olduğuna ve nazm-ı münzelin gayri herhangi bir lisan ile ifâde olunan mânâ ile namazın cevâzına delâlet ettiğine kâil bulunmak nusûs-i kat'îyye-yi Kur'ânî'ye ve bidâyeti İslamdan bu güne kadar mevcut ve mütehakkık olan icmâ-i 'ilmî ve ameliye muhâlefetle beraber kavâid-i lisana da aykırı bir harekettir. Bu takdire göre de âyet-i kerîme ile Kur'ân'ın mânâdan ibâret olduğuna istidlâl sahih olamaz... Hulâsâ Kur'ân'a râci' olduğuna göre hazif ve takdir-i muzâf ile zikr-i Kur'ân, mânâ-yı Kur'ân ihtimalleri vardır. Yahut Kur'ân'a râci' olmayıp na't-i Muhammed (s.a.v.) demektir. Esâsen muzâf mukadder olunca mesele-i mezkûre hakkında bu âyetle ihticâc olunamaz. Mufessirler muzâfın mukadder olduğunu söyledikten sonra muzâfın (و أن ذكره) takdirinde olmasının akreb olduğunu tasrih ve "أو معناه" takdirinde olmasını da ikinci ve zayıf bir ihtimal olmak üzere işaret etmişlerdir. Usûl kitaplarında da zamirin Kur'ân'a râci' olupta mânâ murâd olunması ihtimalinin zayıf olduğu îzâh olunmaktadır. Bu mânâ esasen şâyi' bir şeydir. Meselâ filan adam filan defterde mevcuttur denildiği gibi Hazreti Peygamberin evsâfına te'alluk bir çok şeylerin, hatta isimlerinin bile enbiyâ-i sâlifinin kitaplarında mevcut olduğu muhakkaktır. Bu babta ihtisâs ve salâhiyetleri müsellemler bulunan zevâtın ibarelerini de aynen nakl ediyoruz:

a) Allahu Teâlâ, Kur'ân'ın (geçmiş kitaplarda) zikredilmesini şöyle bildirir: "Muhakkak ki bu Kur'ân elbette evvelki kitaplardadır". Genel çıkış noktasından ayırdı ve hususî bir mânâ olan, "işte bu Kur'ân, evvelkilerin kitaplarının bazısında vardır" yani, "Muhakkak ki bu Kur'ân'ın zikir ve haberi bazı peygamberlere indirilen kitapların bazısında (mevcud olup var) idi" oldu.<sup>92</sup> -İbni Cerir-<sup>93</sup>

b) Şöyleki, şüphesiz Kur'ân'ın (zikri) diğer semâvî kitaplarda sabittir. O Kur'ân'ın mânâları o semâvî kitaplardadır da denildi. (إنه) kelimesindeki) zamirin Rasûlullah'a (s.a.v.) rücu ettiği de söylendi.<sup>94</sup> -Keşşâf-<sup>95</sup>

<sup>92</sup> يقول تعالى ذكره " إن هذا القرآن لفي زبر الأولين " يعني في كتب الأولين و خرج مخرج العموم و معناه الخصوصي و إن هذا القرآن لفي بعض زبر الأولين يعني ذكره و خبره في بعض ما نزل من الكتب على بعض ما نزل من الكتب على بعض رسله - ابن جرير -

<sup>93</sup> Ebu Cafer Muhammed ibni Cerir et-Taberi'nin (ö. 311/923) *Câmiu'l-beyân an Tevili'l-Kur'ân* isimli tefsiri.

<sup>94</sup> و إنه إن القرآن يعني ذكره مثبت في سائر الكتب السماوية و قيل إن معانيها فيها... و قيل الضمير لرسول الله صلى الله عليه و سلم - كشاف -

c) Şüphesiz o Kur'ân'ın zikri veya mânâsı elbette mukaddes olan kitaplarda (var)dır.<sup>96</sup> Kâzî<sup>97</sup>

d) Kâzî tefsirindeki *إن ذكره* veya *إن معناه* şeklinde muzaaf takdiri üzerinedir. Birincisi (*إن ذكره*) (akla) daha yakındır. Çünkü bunun benzeri müstefizdir. Tıpkı; “Fılan kimse Emir’in defterindedir.” dendiği gibi. Bunun için birincisini (*إن ذكره*) takdim etti ki bu (takdim) de, Ebu Hanîfe’den, bu âyet ile delil getirip namazda Farsça kıraatın cevazından (câiz olduğundan bahseden) nakli reddetmeye işaret vardır. Bu da Kur'ân'ın zikrinin evvelki kitaplarda Kur'ân diye adlandırılmış olmasından dolayıdır. O da, onun mânâsı olup, lafzı değildir. Bu ise muzaaf takdir edildiği zaman(da olmakta)dır, böyle de olmamış (yani muzaaf takdir edilmemiş)tir.<sup>98</sup>-Şihâb ‘ale’l-Kâzî<sup>99</sup>

e) *أو إن ذكره* Muhakkak Kur'ân'ın zikri... Yani muzaafın takdiri... *أو* indirilenin gayr-i kadim Kur'ân olduğuna işaret eder. Burada Kur'ân ile murâdın *إنه* kavî-i şerifinden dolayı onun kadim mânâsı olduğu da söylendi. Bu şaşılacak bir şeydir. Çünkü Cebrâil’in (a.s.) indirdiği şey, hususi bir tertip ile mürettep olan özel lafızlardır. Nitekim bunu *Tevzîh* (isimli kitabın) sahibi (o kitabın) başlarında açıklamıştır. Husûsî mânâyı delalet etmesi yönüyle, husûsî bir nazım olduğunun murad edilmesinde, “mânâ” yı takdir etmek gayet açıktır.<sup>100</sup>-Konevî<sup>101</sup>

f) “Biz, onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik” (Yûsuf Sûresi, 12/2) kavî-i şerifinin haber vermesiyle Kur'ân, Arabî olan bir manzumenin

<sup>95</sup> Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud bin Ömer bin Ahmed ez-Zemahşerî'nin (ö. 539/1144) el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil isimli tefsiri.

<sup>96</sup> *وإنه لفي زبر الأولين* "وإن ذكره أو معناه لفي الكتب المقدمة". -قاضي-

<sup>97</sup> Abdullah ibni Ömer ibni Muhammed Nasiruddin el-Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil* isimli tefsiri.

<sup>98</sup> *قوله و إن ذكره أو معناه... إلخ.. يعني إنه على تقدير مضاف و الأول أقرب لأن مثله مستفيض كما يقال فلان في دفتر الأمير. و لذا قدمه و فيه إشارة إلى رد إلى ما نقل عن أبي حنيفة من جواز القراءة بالفارسية في الصلاة و الاحتجاج له بهذا الآية لكونه سمى في زبر الأولين قرآنا و هو معناه لا لفظه فإنه إذا كان على تقدير مضاف لم يكن كذلك - شهاب على القاضي*

<sup>99</sup> Muhammed bin Muslihuddîn Mustafa'nın (ö. 951/1544) *Hâşiyetü alâ Envâri't-tenzîl li'l-Beydâvî* isimli eseri.

<sup>100</sup> *قوله و إن ذكره... أي تقدير المضاف... أو معناه إشارة إلى أن المنزل هو القرآن الغير القديم و قيل المراد بالقرآن هنا معناه القديم لقوله تعالى "وإنه" و هذا عجب فيه لأن ما نزل به الروح الامين هو الالفاظ المخصوصة المترتبة ترتيبا خاصا كما صرح به صاحب التوضيح في أوائله و تقدير المعنى صريح في أن المراد و هو النظم المخصوص من حيث دلالة على المعنى المخصوص - قولوى -*

<sup>101</sup> Hamid b. Mustafa el-Konevî'nin (ö. 1098/1687) *Hâşiyetü 'alâ Mir'âti'l-usûl* isimli kitabı.

ismidir. “Artık Kur’ân’dan kolayınıza gelen miktarı okuyun” (Müzzemmil Sûresi, 73/20) kavlı-şerifinden dolayı Kur’ân, namazda okunmasıyla memur olunan (bir kitap)tır. Namazda onun terki câiz değildir. Allah zikredilen delilde Kur’ân’ı, inzâl ve Arabî lisan ile vasıfladığı gibi aynı şekilde o Kur’ân’ın evvelki kitaplarda bulunmasıyla da vasıfladı. Evvelki kitaplarda (Kur’ân’ın) lafzı vasıflanmayınca, çaresiz o Kur’ân’ın mânâsının (vasıflanmış) olduğu anlaşılmış oldu. Tercüme yoluyla Kur’ân’ın mânâsına şâmil olan Farsça okunan şeyin buna ilhak ile câiz olması(gerekmekte)dir. Bu ikisi (lafız ve mânâ) taarruz edince, ikisinin de sahih olduğuna nasıl hükmedilir denilirse, (buna cevaben) deriz ki; bu taarruzu kabul etmeyiz. Nasıl kabul edelim ki?! Çünkü, “Biz, onu Arapça bir Kur’ân olarak indirdik” kavlı-şerifi muhkemdir ve te’vîl kabul etmez. “Elbette evvelki kitaplardadır” kavlı-şerifi ise (te’vîle) muhtemeldir. Çünkü müfessirlerden bazıları ( إنه da ki) zamirin Peygamber’e (s.a.v.) rücu ettiği görüşündedirler. Müevvelin muhkeme taaruzu olmaz.<sup>102</sup>–İzmirli-

ان نعت محمد صلى الله عليه و <sup>103</sup> zamiri إنه da ki "و إنه لفى زبر الاولين" (g) takdirindedir veya zamir Kur’ân’a râcidir. (Yani) O Kur’ân’ın zikri veya mânâsı semâvî olan diğer kitaplarda sabittir. Veya mânâlarında üç ihtimal vardır. Bu âyet-i kerîme (tekli zamirin) Peygamber’e (s.a.v.) rücu etmesi muhtemeldir. Mânâsı değil ama zikrinin olması da muhtemeldir. Biz Hanefîlere göre olan görüş, muhtemelin muhkem(olan âyet-i kerîme)y e çevrilmesidir. İki kavle rücu da sahihtir ve ictihad bunadır.<sup>104</sup> –Tefsîrât-ı Ahmediyye-<sup>105</sup>

<sup>102</sup> القرآن إسم لمنظوم عربي علي ما نطق به قوله تعالى "إنا أنزلناه قرآنا عربيا" والقرآن هو المأمور بقراءة في الصلاة لقوله تعالى "فاقرؤا ما تيسر من القرآن" فلا يجوز تركه فيها فإن قيل كما وصف القرآن بالإنزال والعربية في النص المذكور كذلك وصف بكونه في زبر الاولين فلا يوصف اللفظ بكونه في زبر الاولين لا محالة فتعين أن يكون بمعناه فيها والمقرؤ بالفارسية على سبيل الترجمة مشتمل على معناه فيكون جائزا الحاقا به فتعارضنا فكيف يحكم بأن قولهما أصح. قلنا لا نسلم تعارضها كيف و ان قوله "إنا أنزلناه قرآنا عربيا" محكم . لا يقبل التأويل وقوله تعالى "لفى زبر الاولين" محتمل لان بعض المفسرين ذهب إلى ان الضمير للنبي صلى الله عليه وسلم والمأول لا يعارض المحكم. – İzmirli –

<sup>103</sup> Muhammed’in (s.a.v.) özellikleri.

<sup>104</sup> "و إنه لفى زبر الاولين" ان نعت محمد صلى الله عليه وسلم في زبر الاولين او القرآن ذكره مثبت في سائر الكتب السماوية أو معانيه فيها فهذه ثلث احتمالات و هذا الآية محتمل لرجوع الضمير الى النبي صلى الله عليه وسلم و كون ذكر القرآن في زبر الاولين دون معانيه...و المذهب عندنا (يعني الحنفية) ان المحتمل برد الى المحكم فينبغي ان لا يجوز الا بلسان عربي و قد صح رجوع الى قولهما و عليه الاعتماد...تفسيرات أحمديه. قال في الهداية: و أما الكلام في القراءة فيوجه قولهما ان القرآن اسم لما نطق به النص الا عند العجز يكتفى بالمعنى كالإيماء. و قال الكمال ابن الهمام يعني بالنص قوله تعالى "قرآنا عربيا غير ذي عوج" و غيره فالفرض قراءة القرآن و هو عربي فالفرض هو العربي...و بهذا اتضح لك ان الالفاظ غير العربية لا تسمى قرآنا باتفاق و قال أيضا: و الحق ان قرآنا المنكر لم يعهد فيه نقل عن المفهوم اللغوي فيتناول كل مقروء اما القرآن باللام فالمفهوم منه العربي في عرف الشرع و ان اطلق على المعنى المجرد القائم بالذات ايضا المنافي للسكوت و الأفة والمطلوب بقوله "فاقرؤا ما تيسر من القرآن" الثاني. و ما قيل لم لا

*Hidâye*'de<sup>106</sup> dedi ki; Kıraat hususundaki söze gelince onu ikisinin kavline tevcih eder, döndürür. Kur'ân nassın nutkunun ismidir. Ancak âciz kalındığında mânâ ile iktifâ edilebilir, tıpkı îmâ (ile namaz kılmak) gibi. Kemal ibni Hümâm (ö. 861/1457) dedi ki; “*Hiçbir eğriliği bulunmayan Arabca bir Kur'ân olarak (indirdik)*” (Zümer Sûresi, 39/28) ve diğer nasslar ile, farz olan Kur'ân'ın kıraatıdır ki, o da Arapça'dır. O halde farz olan Arapça olmasıdır. İşte bu izâhatla beraber, ittifakla Arapça olmayan lafızların Kur'ân ismiyle isimlenmeyeceği sana âşikâr oldu. Yine dedi ki; Doğru olan şudur ki, nekre olan Kur'an kendisinde lügavî mefhumdan bir nakil (olduğu) bilinmeyendir ki, her okunan şeye şâmil olsun (yani her okunan Kur'ân değildir). Marife olan Kur'ân'a (lafzına) gelince şer'î örfte (istılahta) bundan anlaşılan (onun) Arapça olmasıdır. Şayet Zât(ı Teâlâ) ile kâim olan mücerred mânâ üzerine ittifak olunursa, bu sukûta ve âfete münâfidir (zıttır). “*Artık Kur'ân'dan kolayınıza gelen miktarı okuyun*” kavli-i şerifiyle matlup olan ikincisidir. Denildi ki; nazım, i'câz için niye maksûd olmaz? Halbuki namaz halinde Kur'ân'dan maksut olan münâcât olup i'câz değildir. Dolayısıyla nazım (lafız) lazım değildir şeklindeki söylenen şey tasalluttur, nassa aykırıdır. Çünkü nass Arapça yazılmıştır. Bu ta'lîl onun gayrısını haber verir ve kıraatıyla âciz bırakan nazım ile gelen Peygamber'in (s.a.v.) şeriatında namazın (tercüme ile) cevâzına müteallık sayılmaz. Bu i'câzda bizzat Allah'ın huzurundadır. Meselede imâmeynin kavline rücu etmek doğru oldu.

Elhâsıl (إنه) zamirinin merciinde iki ihtimal vardır. Birisi Kur'ân diğeri Nebi (s.a.v.) dir. Kur'ân olduğuna göre hazf-i muzâf ile “إن ذكر القرآن” takdirinde olması veya zayıf bir kavle göre ve yine takdir-i muzâf ile mânâ maksud olması ihtimalleri vardır. Bundan başka “*Na't-ı Muhammed*” maksud olmak ihtimali de vardır. Şu halde âyet muhkem değil muhtemeldir. Binâen aleyh bununla ihticâc ve istidlâl sahih olmaz. Esasen bizzat Ebu Hanife'nin müessisi bulunduğu Hanefi mezhebine göre

يكون النظم مقصودا للاعجاز و حالة الصلاة المقصود من القرآن فيها المناجاة لا الاعجاز فلا يكون النظم لازما فيها تسلط عليه انه معارضة للنص بالمعنى فان النص كتب بالعربي و هذا التعليل بخبره بغيرها و لا يعد في ان يتعلق جواز الصلاة في شريعته النبي صلى الله عليه و سلم الا في بالنظم المعجز بقرآن و ذلك المعجز بعنه بين يدى الرب تعالى فهذا كان الحق رجوعه الى قولهما في المسئلة.

<sup>105</sup> Ahmed b. Ebi Said b. Abdillâh el-Mekki'nin (ö. 1130/1718) *et-Tefsîrâtü'l-Ahmediyye fî Beyânî'l-Âyâtî's-Ser'iyye* adlı kitabı.

<sup>106</sup> Ebu'l-Hasen Burhânüddin Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Merginânî'nin (ö. 593/1197) *Bidâyetü'l-Mübtedî* adlı kendi eserine yazdığı el-Hidâye adlı şerhi.

muhtemel muhkeme red ve ırcâ' olunur. İkinci âyette ki ism-i işârette "قد" "أفاح" dan itibaren geçen hükümlere işârettir ki her türlü ahlâk-ı zemîmeden temizlenen, ibâdâtını yapan kimselerin felah bulacakları geçen peygamberlerin kitaplarında beyan edilmiş olduğunu gösterir. Şüphe yok ki böyledir. Bunda da mesele-i mezkûreye delâlet eden bir cihet yoktur. Bu kadar açık ve kat'î bir hakikat karşısında "Bu âyetlerde kat'î surette Kur'ân'ın bu kitaplarda (İncil, Tevrât ve sâire de)" mevcut olduğu beyan edilmekte olduğundan Kur'ân kelimesinin önden gelip geçen peygamberlerin kitaplarında olan peygamberimize indirilmiş olan arasında iştirâk noktasını ifâde ettiği anlaşılmaktadır. Bu ise yalnız Arapça değildir, belki Arapça'nın ifâde ettiği mânâyı bildiren herhangi bir dil ile olan terkîb-i husûsîdir. Bundan dolayı "namazda okunması emr edilmiş olan Kur'ân bu iştirâk noktasını teşkil eden Kur'ân'dır" gibi sözlerin, her kim söylerse söylesin hiçbir kıymeti yoktur. İcmâ' ne demek olduğunu bilen ve icmâyı âdeta vukuu mümkün olmayan bir hâdise gibi telakki eden zevât "Zûzenî" nin bu icmâını acaba ne suretle telakki etmişlerdir.

Keşşâf'ın üzerine (yapılan) Keşifte dedi ki: Burada doğru olan şudur ki, eğer Kur'ân i'câz için indirilmiş olsaydı ilh... Şüphe yok ki tercüme Kur'ân değildir. Eğer o (Kur'ân) sahibi ile kâim olsaydı şüphesiz kıraatı mümkün olmazdı. Hangi lûgat ile olursa olsun ondan ulaşan mânâdır denilirse, lûgatin ihtilâfıyla isimlerin ihtilâfında şüphe yoktur deriz. Tıpkı Kur'ân'ın Tevrât (ismiyle), Tevrât'ında Kur'ân (ismiyle) isimlenemeyeceği gibi. Husûsi özel ibarelerle olan isimler ki, o isimlerde medhal vardır. Çünkü o isimler sırf müşterek mânâdır.<sup>107</sup>

2- Şimdi bir de Ebû Hanîfe'ye delil olmak üzere gösterilen Selmân-ı Fârisî hikayesini tedkîk edelim. Evet bazı kitaplarda Selmân-ı Fârisî'nin hemşehrileri olan kavm-i Ferse yazdığı bir mektuptan bahs olunur. Gûyâ Acemler Müslüman olunca Selmân-ı Fârisî'ye bir mektup yazmışlar Fâtîha-i Şerîfeyi Fârisî ile yazıp bize gönder demişler ve nazm-ı münzeli ta'lim edinceye kadar namazda onu okumuşlar. Ve Ebû Hanîfe'de bununla ihticâc ederek Kur'ân'ın mânâdan ibâret olduğuna ve

<sup>107</sup> قال في الكشف على الكشف: والتحقيق فيه ان القرآن ان كان هو المنزل لعجز الخ. فلا شك ان الترجمة ليست بقرآن. وان كان هو المعنى القائم بصاحبه فلا شك انه غير ممكن القراءة فان قيل هو المعنى المصير عنه بأى لغة كان قلنا لا شك في إختلاف الاسامي بالاختلاف اللغات فكما لا يسمى القرآن بالتوراة لا تسمى التوراة بالقرآن فالاسماء بخصوص العبارات فيها مدخل لانها مجرد المعنى المشترك.

namazda Fârisî ile kırâatın cevâzına kâil olmuş imiş, artık buna cevap vermeye bile değeri olmadığını bilmem ki izâha lüzum var mıdır?

Filhakika Selmân-ı Fârisî'den menkul olan bu eserin ilmî bir tenkide tahammülü yoktur. Ufak bir tahlil neticesinde şâyân-i ihticâc bir şey olmadığını tezâhür eder.

Evvela bunun nokatına atf-ı nazar edelim, bazı kitaplarda bunun lafzı şudur:

"إن اهل فارسى<sup>108</sup> الى سلمان الفارسى ان يكتب لهم الفاتحة بالفارسية فكانوا يقرؤن ما كتب فى الصلاة حتى لاتت السنتهم و قد عرض ذلك على النبي صلى الله عليه و سلم و لم ينكر عليه"<sup>109</sup>

Serahsî'nin (ö. 483/1090) *Mebûsût* şerhinde ki ibâre şöyledir:

"أبو حنيفة رحمه الله استدلى بما روى ان الفرسى كتبوا الى سلمان رضى الله عنه ان يكتب لهم الفاتحة بالفارسية فكانوا يقرؤن ذلك فى الصلاة حيث لاتت السنتهم للعربية ثم ان ابى حنيفة رحمه الله انما يجوز اذا قرأ بالفارسية اذا كان يتيقن بأنه معنى العربية فاما اذا صلى بتفسير القرآن لا يجوز لانه غير مقطوع به"<sup>110</sup>

İmam Nevevî (ö. 676/1277) *Mecmû'da* şu lafız ile nakil etmiştir:

"ان اهل فارسى طلبوا من سلمان ان يكتب لهم شيئا من القرآن فكتب لهم الفاتحة بالفارسية"<sup>111</sup>

Görülüyor ki bu rivâyetlerin her biri yekdiğerine muhâlifdir. Bununla beraber Nevevî'nin rivayetinde ne namazda okudukları ve ne de Selmân-ı Fârisî'nin Nebî (s.a.v.) Efendimize arz edipte onu inkâr eylemediğine dâir bir kayıt yoktur. Kezâlik *Mebûsût*'ta da son kayıt yoktur. Bu izar eden kat'û'n-nazar nokat âyetten dolayı bu esere temessük ve bununla Kur'ân'ın mânâdan ibâret olduğuna ve her hangi bir delil ile ikâme olunan mânâyı namazda kıraatle namazın cevazına ihticâcda bulunmak sahih olamaz.

<sup>108</sup> Orijinal metinde olması gereken fiil yoktur, tercümede parentez içi "istediler" diye takdir edilmiştir.

<sup>109</sup> Fârisîler (İranlılar) Selmân-ı Fârisî'ye, Fâtiha'yı kendilerine Farsça yazmasını (istediler), o da (Selmân-ı Fârisî) yazdı. Dilleri alışınca (Arapça'sına) namazda yazılanı okuyorlardı. Bu konuyu (Selmân-ı Fârisî) Peygamber'e (s.a.v.) arzetti, o da (Rasûlullah (s.a.v.)) bunu inkâr eylemedi."

<sup>110</sup> Ebu Hanîfe (rh.a.): "Fârisîler Selmân'a (r.a.) kendilerine Fâtiha sûresini Farsça yazması için mektup yazdılar. (Fârisîler) dilleri Arapça'ya alışınca kadar bunu okuyorlardı" rivâyetini delil getirdi ve ondan, (Kur'ân'a) Arapça mânâyı (aslını) verdiğinde Farsça ile okunduğu zaman câiz, ondan (Kur'ân'dan) bir parça olmayan tefsiri ile namaz kılındığında câiz değildir" (rivayet olundu).

<sup>111</sup> Fârisîler, Selman'dan onlara Kur'ân'dan bir şeyi (Farsça) yazmasını istediler, o da Farsça Fâtiha'yı (sûresini) yazdı.

a) Buhâri, Müslim, İmâm Mâlik, İmâm Ahmed bin Hanbel, Nesâî, Ebî Dâvûd, İbn-i Mâce, Tirmizî gibi hadisin sahihini zayıf ve mevzûundan ayırt etmek hususunda ihtiyât etmiş olan muhaddisinden hiç biri bunu rivâyet etmemişlerdir. Daha umûmî bir ta'bir ile huffâz-ı hadisten hiç biri ne sıhahda ne de sünen ve mesânîd-i ma'rûfede bu eseri rivâyet etmemişlerdir. Halbuki böyle bir şey sahih olsa idi bunu selîm-i hâl zikr edeceklerdi. Çünkü bu esere, nazm-ı münzeli tercüme ve bu tercüme ile namazın cevâzını ve aynı zamanda tercümeyle gayr-ı tâhirin mes etmesinin cevâzı ve sâire gibi ahkâm-i şer'îye ta'alluk etmektedir ki bunlar eserin nakline en büyük birer dâ'i ve sebebidir. Böyle bir sebep ve dâ'i varken bu zevât-ı kirâm tarafından bu eserin zikr edilmemiş olması esasen böyle bir eserin sahihan mevcud olmadığını gösterir.

b) Bu eserin sahihan sübutu farz edilse bile yine mânânın Kur'ân makâmına ikâmesine mebhas olamaz. Çünkü bir kere bunun nassı Kur'ân gibi tevâtüren nakl olunmamıştır. Bu ve buna mümâsil eserler *Mebsu'at*'ta ve diğer fıkıh kitaplarında zikr edilmiş dahi olsalar yine tevâtüren sâbit, delâlet ve sübûtu kat'î olan âyetlere muâriz olamaz. Hatta tevâtüren nakl edilmiş bile olsaydı yine yalnız Selmân'ın o tercümesine münhasır kalır, diğer terâcim-i muhaddiseye şâmil olamazdı. Selmân'ın tercemesi tevâtüren mesâhifde yazılı olmadıkça Kur'ân olamaz. Çünkü gayr-i mütevâtire Kur'ân itlâkı câiz olamayacağı bir kâide-i usûliyedir. İbn Mesûd (ö. 33/653) ve Ali (r. anhümâ) (ö. 41/661) gibi nazm-ı Arabîde teferrüd etmiş olan zevâtın Kur'ân'ları Kur'ân addolunmaz ve onlarla namaz câiz olmazsa şunun bunun sözleriyle Kur'ân demek ve onlarla namaz kılmak nasıl câiz olur? Böyle bir şeye İmâm Azam nasıl kâil olur?

c) Yukarıda da beyan olunduğu veçhile bu eserin lafzında mühim bir ziyâde ve noksan ile ihtilâf hâsıl olmuştur. Bu ise ızırâyı mücebdır.

d) Bu eser bu şekilde bir tercemenin adem-i cevâzı hakkındaki icmâada muhâliftir. Çünkü bu eserde hem terceme hem de kitâbet mevzu bahistir. Binâen aleyh bu nokta-i nazardan da bu esere temessük ve bunu nazar-ı dikkate almak sahih olamaz.

e) Hazreti Peygamber (s.a.v.) asrında acemlerde İslam intişâr etmemişti. Bu cihette şâyân-ı ihticâc senedi olmaması üzerine dâir ve müttün-i hadîse âit bir illetdir. Binâen aleyh Selmân'ı Fârisî hazretlerine

nisbet edilen metnen ve seneden ma'lûldur. Bazı kütüb-i fıkhiyede bunun zikr edilmesi sahih ve hatta sakîm bir senedi olduğuna delil teşkil etmez. Kütüb-i fıkhiyede daha ne kadar zayıf ve hatta mevzu hadisler vardır. Her şeyi kendi yatağında aramak lazımdır. Bunun içindir ki Abdülhay el-Leknevî'de (ö. 1304/1886) *"Bu kadar araştırdığım halde Selmân'ı Fârisi'ye nisbet edilen bu eserin senedini hâlâ bulamadım"* demiştir.

“ قال أبو الحسنان عبد الحى الكنوى الحنفى فى أكام النفائى فى حديث سلمان عن ترجمة الفاتحة بالفارسية هذا الاثر فلم أجده إلى الآن مسندا فى كتب الاثر ”

Ufak bir tenkîd-i ilmiyye neticesinde bile çürüklüğü zâhir ve bâhir olan böyle bir esere istinâd ederek bütün eimmenin hılâfına ve hatta bazılarının ta'biri veçhile Kitâbullah'a muhâlif bir ihticâcda bulunmaktan İmâm Azam Ebu Hanife hazretlerinin gibisi çok yüksektir. Biz böyle bir şeyden onu tenzih ederiz.

f) Ma'a mâ fih eserin her türlü ilel ve kusurdan 'ârî ve tevâtüren sâbit olsa bile yine bundan nazm-ı münzelin gayrı bir lügatle namazda ale'l-ıtlâk kırâatın cevâzı anlaşılmaz. Yine inde'l-'aciz câiz olduğu anlaşılır. Çünkü *Mebûsû'ta* ve diğer bazı kitaplarda birbirine muhâlif ibârelerle rivâyet olunan bu mektup sıhhati kabul olunduğu takdirde Fâtiha-yı Şerîfe'yi teallüm edinceye kadar kısa ve muvakkat bir zaman için okumak üzere Fârisî ile okuduklarını gösterir ki aczden başka bir şey değildir<sup>112</sup> "حتى لاتت ألسنهم" ibaresi de bu hususta sarihtir. Bununla beraber sarâhat-i Kur'âniyeye karşı bu gibi şeylerle ihticâc etmekten İmâm Azam'ın şânı çok yüksektir. Esâsen *Mebûsû'tun* bunu takiben "ثم ان عند أبى" "ثم ان عند أبى" demesi de pek ziyâde dikkate şâyandır.

Hulâsâ: Kur'an'ın mânâdan ibâret olduğunu gösteren ne bir âyet ne de bir hadîs ve eser yoktur. İşte bunun içindir ki en mu'teber tefsir, usûl, kelâm ve fıkıh kitaplarında imâmeynin delilleriyle Ebû Hanîfe'nin kavl ve mercûh anhi ve buna delil olmak üzere bazı kimseler tarafından gösterilen şeyler izâh ve buna istinaden söylemiş olduğu mervî olan kavlin zayıf ve hatta Kitâbullah'a muhâlif bir ictihâd olduğu tasrih ve cerh edildikten sonra imâm-ı müşârün ileyhin bundan rucû'u tashih olunmaktadır. Bilhassa hâtimetü'l-müctehidînin ıtlâkına sezâ olan Sivaslı İbn Hü-

<sup>112</sup> Dilleri alışınca kadar.

mam'ın *Fethü'l-Kadîr*'de ve *Tahrîr*'de ki tahkîkât-ı 'âlimâneleri çok mühim ve bütün şübühâtı kesip atmaktadır.

Netice: Namazda Kur'ân okumak farzdır. Kur'ân nazm-ı münzelden ibârettir. Bundan başkasına Kur'ân ıtlâkı câiz değildir. Bütün eimmenin ve İmâm Azam'ın da kavli budur. Namaz câiz olacak kadar Kur'ân okumaktan âciz olanlar için dahi diğer mezheplerde Kur'ân'ı bildiği bir lisana terceme ederek onunla namaz kılmak câiz değildir.

Hanefî mezhebine göre de mikdarı Kur'ân <sup>113</sup> ما تجوز به الصلاة okumaya iktidârı olan bir adam bildiği bir lisan ile terceme ve namazda yalnız onu kıraat edecek olursa namazda kelâm-ı nâsdan bir söz söylemiş olacağından bu adamın namazı fasittir. Fakat <sup>114</sup> ما تجوز به الصلاة mikdarı Kur'ân okumaktan âciz ise o zaman – تكليف بحسب الامكان – olacağından mânâ cihetine riâyet ederek aczini izâle edinceye kadar Fârisî ile okuması câizdir. Fakat acz zamanına münhasır olan bu cevâzda mutlak olmayıp belki her lafzın mânâsı ziyâde ve noksan yapmaksızın tamamı tamamına eda edebilmek şartıyla mukayyedir. Ve aczini izâle etmesi de her mükellef üzerine vaciptir. Böyle yapmayıpta alâ sebîlî't-tefsîr okuyacak olur yahut aczini izâle etmeyip istimrâr ederse o zaman bi'l-icmâ' namazı fasittir. Bu cihet kütüb-i hanefiyede çok sarihtir.

İşte eimme-i Hanefiyyenin mezâhib-i sâire eimmesinden ayrıldığı cihet yalnız acz zamanında mânânın nazar-ı dikkate alınması meselesidir. Böyle bir halde eimme-i hanefiye – musalli bu bâbda ki aczini izâle, yani ما تجوز به الصلاة mikdarı taallüm edinceye kadar – nazm-ı münzelin gayrı ile kıraatı tecviz ediyorlar. Cumhûr-ı müçtehidin ise nazm-ı münzeli okumaktan âciz olanlar için bildiği bir dil ile okumayı katiyyen tecviz etmiyorlar. Böyle bir adam ümmî demek olduğundan namaz câiz olacak mikdarı öğreninceye kadar ondan kırâat sâkıttır diyorlar. Hatta bir rivâyete göre Hanefî mezhebi de böyledir. Şu halde acz halinden başka Kur'ân'ı Kerîm'i bildiği bir dil ile terceme ve onu namazda Kur'ân makamına okumak ve ona Kur'ân nâmı vermek haram olduğunda icmâ' ve ittifaqları vardır.

<sup>113</sup> Namaz câiz olacak kadar.

<sup>114</sup> Teklif, imkanlar nisbetindedir.

a) İmam Zâhid el-Hanefî (ö. 189/805), *Câmiu's-Sağîr*'inde dedi ki; Ebu Hanîfe ve sahibi (olan Ebu Yûsuf) dan nakledildi ki, Arapça gücü yeten kimsenin Farsça kıraat etmesi namazı ifsâd edip bozar. (Arapça okumaktan) âciz olduğunda herhangi bir şey ziyâde edip eklemekten Kur'ân mânâsındaki lafzı Farsça okuduğu zaman fesâda mahal yoktur. Tefsir yolu üzere okumasına gelince icma' ile namazı fasid olur.<sup>115</sup>

b) (Arapça kıraattan) âciz olan kimse için, mânâyı ihlal etmediği takdirde, indirilen nazımdan başkasını okumasına cevaz verdik. Çünkü mânâyı kapsaması itibariyle bir yönden o da Kur'ân'dır. Binâenaleyh onu yerine getirmek mutlak olarak terketmekten evlâdır. Çünkü teklif (mükellef olmak) güc(ün yetmesin)e göredir ilh.-*Dirâyet*-<sup>116</sup>

c) Şeyhu'l-İslâm Ebu'l-Hasen el-Merginânî el-Hanefî (ö. 593/1197) *Tecnîs*<sup>117</sup> (isimli eserde) dedi ki; Farsça Kur'ân yazmaktan icmâ ile men edilir. Çünkü o Kur'ân'ı ezberlemede saptırmaya (şaşırtmaya) götürür. Çünkü biz Kur'ân'ın lafzını ve mânâsını ezberlemekle emrolunduk. İşte bu nübüvvete delâlet eder. Ayrıca bu (Farsça yazmak) Kur'ân konusunda gevşekliğe götüreceği içindir (Yani bundan dolayı menolunmuştur).<sup>118</sup>

d) *Mi'râcü'd-Dirâye*<sup>119</sup> (isimli eser)de müellif dedi ki; Kim Kur'ân'ı Farsça okumayı kasdedip yaparsa, o kimse ya deli veya zındık(dinsiz)dir.<sup>120</sup>

İşte Hanefî Mezhebi bundan ibarettir. Buna muhalif olarak İmam Azam Ebu Hanîfe'den rivâyet edilen kavle gelince: Evvela şunu söyleyelim ki bu hususta iki rivâyet vardır:

1. Nazm-ı münzeli okumaktan âciz olsun isterse olmasın nazm-ı münzelden başka şey okumak câiz değildir. Âciz olanlar Fâtiha'yı ve

<sup>115</sup> قال الإمام الزاهد الحنفى فى الجامع الصغير: ان ما نقل عن ابى حنيفة و صاحبه من ان القراءة بالفارسية تقصد الصلاة لمن قدر على العربية اما عند العجز فلا فساد "محلّه" اذا قرأ بالفارسية كل لفظ بما هو فى معناه من غير ان يزيد فيه شيئاً اما اذا قرأ على سبيل التفسير فتقصد صلاته بالاجماع. اهـ.

<sup>116</sup> وانما جوزناه اى قراءة غير النظم المنزل للعاجز اذا لم يخل المعنى لانه قرآن من وجه باعتبار اشتماله على المعنى فالإتيان به اولى من الترك مطلقاً. اذا التكليف بحسب الوسع. اهـ. دراية -

<sup>117</sup> *et-Tecnîs ve'l-Mezîd*.

<sup>118</sup> قال شيخ الاسلام ابو الحسن المرغنائى الحنفى فى التجنيس: و يمنع من كتابة القرآن بالفارسية بالاجماع لانه يؤدى الى الاضلال بحفظ القرآن لانا امرنا بحفظ اللفظ والمعنى فانه دلالة على النبوة و لانه يؤدى التهاون بأمر القرآن.

<sup>119</sup> Kivâmu'ddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Hucendî Sencârî el-Kâkî'nin *Mi'râcü'd-dirâye* ilâ şerhi'l-Hidâye isimli eseri.

<sup>120</sup> و قال فى معراج الدراية : من تعدد قراءة القرآن بالفارسية فهو مجنون او زنديق.

diğer âyetleri okuyacak kadar tevakkuf ederler. İmam Azam'dan rivâyet edilen bu kavli Şa'rânî ( ö. 974/1566) "*Mizân*'ında"<sup>121</sup> Şürûnbülâlî (ö. 1069/1659) "*en-Nefhatü'l-kudsiyye*"sinde zikreder.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İmâm Mâlik'de (ö. 179/795) mezhepleri olan bu kavlin mezâhip içinde en güzel ve delil noktasından en kuvvetli olduğunu Abdülhay el-Leknevî de izâh etmektedir. Müteah-hirîn-i hanefiyenin en muhakkıklarından olan İbn Hümâm âcizin ümmî gibi olup ondan kıraat sâkıt olduğunu *Tahrîr*'de beyan eder. Ve bunu Hanefi mezhebi olarak gösterir.

2. Kur'ân okumaktan âciz olsun olmasın namazda kıraat-ı Kur'ân mahallinde Fârisî ile kıraatın cevâzına kâil olduğu rivâyeti işte şurada burada görülen ve Ebû Hanife'ye isnâd olunan – ve bilâhare vazgeçildiği muhakkak olan – rivâyet budur. Şimdi bunu da tedkik edelim:

Evvelâ ümmühât-ı kütüb-i fıkhiyyeye mürâaatla anlaşılacağı üzere İmam Azam'dan rivayet edilen bu kavlin mâhiyetinde ihtilâf vardır. E'âzım-ı fukahâ-yı hanefiye'nin bir kısmının beyânâtında anlaşıldığına göre müşârün ileyhın imameyne muhâlif bu kavli asıl kıraatda, yani ale'l-ıtlâk Kur'ân makamında tercüme kıraatının cevâzında değil belki namazda Kur'ân'dan bir iki kelimeyi veyahut daha fazla kelimâtı kasdı ve buna müdâvemeti olmaksızın Fârisi ile söylemiş olan musallinin namazının cevaz ve adem-i cevazındadır. Böyle bir halde imâmeyne göre gayr-i âcizin namazı fasittir. İmâm Azam ise, buna i'tiyâd ve müdâvemeti, fık ve bid'atle iştihârı olmamak ve bununla beraber ağzından çıkan kelimât-ı Fârisi'ye aslın müstemil olduğu mâ'âniyi tamamıyla muhit olmak, te'vile ve başka bir mânâya ihtimâli bulunmamak şartlarıyla o adamın namazının sıhhatiyle hüküm ediyor. Bu rivâyete göre hilâf hemen hemen zelletü'l-kâriye râci' oluyor demektir.

a) Bundan sonra hilaf, herhangi bir bidat ile itham edilmeyenler ve namazda bir ve daha fazla kelimeyi te'vîl etmeden ve başka bir mânâya ihtimâli olmadan tekellüm edenler arasındadır. Bazıları da, Kur'ân'ın nazmını ihlal etmeden ziyade yaptılar. Mesela <sup>122</sup>"معيشة ضنكا" kavli-i şerifi yerine "معيشة تنكا" okudular veya "جزاء بما كسبا" yerine

<sup>121</sup> *Mizân-ı Şa'rânî*.

<sup>122</sup> Arapça ضنكا'nın (sıkıntılı) mânâsı Farsça'da تنكا, Arapça جزاء'nın (cezâ) mânâsı Farsça'da سزاء'dır.

"سزاء" okudular. Ancak Kur'ân'ın tefsirini (namazda) okuyacak olursa ittifaqla bu câiz olmaz. İmam Ebu Bekr el-Fazl'dan rivâyet olundu ki; Hilaf (ihtilaf) kasıt olmaksızın (Fârisi kelimenin) lisanı üzere akıp cereyan ettiği zamandadır. Bunu kasdî yapan kimse ise mecnun veya zındık olur. Pezdevî'nin şerhinde de böyledir.<sup>123</sup>

b) İmam Mahbûbi (ö. 747/1346) dedi ki; Hilaf herhangi bir bidat ile itham edilmeyenler ve namazda bşr ve daha fazla Fârisî kelimeyi okuyanlar arasındadır. Ancak Farsça Kur'ân okuması ve yazmayı âdet haline getirirse bundan şiddetle men olunur.-*Nihâye*-<sup>124</sup>

c) *Hidâye*'nin şerhi *Binâye*'de<sup>125</sup> Allâme Aynî (ö. 784/1382) (şunları) zikretti; Muhammed b. Fazl el-Buhârî dedi ki; Bu ihtilaf yani Kur'ân'ın Arapça'nın dışında bir kelimayla okunması, kasıt olmaksızın (Fârisi kelimenin) lisanı üzere akıp cereyan ettiği zamandır. Bunu kasdî yapan kimse ise mecnun veya zındıktır.<sup>126</sup>

Şu halde nazm-ı münzeli gayrısını namazda okumuş olan ve nazm-ı münzeli okumaktan âciz olmayan bir adamın namazının fâsid olacağına İmâm Azam da imâmeyn ile beraberdir.

و فى النفخة القدسية للشرنبلالى : و عند الشافعى رحمه الله تفسد بالقراءة بالفارسية و به قال مالك و احمد كما فى الرواية. قلت و كذا تفسد على الصحيح عند ابى حنيفة و صاحبيه بالفارسية مع القدرة على العربية اذا اقتصر عليها ولم يكن غير ذكر مثل سورة الاخلاص فتكون المسئلة دقاقية خلتية له.<sup>127</sup>

<sup>123</sup> ثم الخلاف فيمن لا يهتم بشئ من البدع و قد تكلم بالفارسية فى الصلاة بكلمة او اكثر غير مألولة ولا محتملة للمعاني و زاد بعضهم ولم يختل نظم القرآن زيادة اختلال بان قرأ مكان قوله "معيشة ضنكا" ، "معيشة تنكا" او مكان "جزاء بما كسبا" ، "سزاء" اما لو قرأ تفسير القرآن فلا يجوز بالاتفاق . و عن الامام ابى بكر محمد بن الفضل ان الخلاف فيما اذا جرى على لسانه من غير قصد اما من تعدد ذلك فيكون مجنوناً او زنديقاً. - كذا فى شرح اصول البزدوى -

<sup>124</sup> قال الامام المحبوبي رحمه الله : الخلاف فيمن لا يهتم بشئ من البدع و قد قرأ فى الصلاة كلمة بالفارسية او اكثر منها و اما لو اعتياد قراءة القرآن او كتابة المصحف بالفارسية يمنع منه اشد المنع. - نهاية -

<sup>125</sup> *El-Binâyetü şerhu Hidâye*.

<sup>126</sup> و ذكر العلامة العيني فى البناية على الهداية : قال محمد ابن الفضل البخارى هذا الخلاف يعنى قراءة القرآن بغير العربية فيما اذا جرى على لسانه من غير قصد اما من تعدد ذلك فهو زنديق او مجنون.

<sup>127</sup> Şürünbilâli'nin *en-Nefhatü'l-kudsiyyes*'inde (şöyledir): Şâfii mezhebinde Farsça kıraat (namaz) ifsat eder (bozar). Rivâyette geçtiği gibi (İmam) Ahmed (b. Hanbel) ve (İmam) Malik (b. Enes) te aynı görüştedir. Derim ki, sahih olan(görüş)a göre Ebu Hanife ve Ebû Yûsuf'a göre de Arapça'ya kudreti olduğu halde Farsça ile, (kıraatı) Farsça'ya sınırlar ve İhlas sûresi gibi zikirden gayrı olmazsa (kılınan namaz), ifsat olur. Mesele (kıraat) ona (okuyana) hassas bir konu olur.

İmam Azam'dan imâmeyne muhalif olarak rivâyet olunan bu kavli asıl kıraata haml edenler de bu rivâyetin şeklinde ihtilâf etmişlerdir. Binâen aleyh şimdi bu rivâyetin şekillerini tesbit edelim:

a) Nazm-ı münzeli okumaktan âciz olan bir insan Kur'ân'ı namazda Fârisî ile okursa kâfidir fakat mekruhtur. Ve sünnet-i mütevâriseye muhalefetten dolayı bu adam âsim ve günahkâr olur.

Şemsü'l-eimme İmâm Serahsî *Mebûsût* (isimli kitabın)da dedi ki; Namazında Farsça kıraat ederse Ebû Hanîfe'ye göre câizdir (lâkin) mekruhtur. Şayet namazı Farsça tekbirle açsa veya Arapça'yı güzel yaptığı halde, namazda Farsça okusa Ebû Hanîfe'ye göre ona kifâyet (edip yeter). Ancak o kimse sünnete muhalefet ettiği için kötü (bir iş) yapmış olur ki o (sünnet olan) da münezzel olan nazmı (Kur'ân'ı) Arapça kıraat edip okumaktır. Çünkü bundan gördüğümüz gibi namaz kılın haberi ile beraber Rasûlullah'ın (s.a.v.) amelinden me'sûr olup gelen şey münezzel olan nazmı kıraat edip okumaktır.- *Hidâye, Nihâye*-

Ona (Ebû Hanîfe'ye) göre Arapça'yı iyi yapsın veya yapmasın câizdir, fakat birincisi(olan Arapça'yı iyi yapması halinde (Farsça okuması) mekruhtur. Bu (fetvâ) imâmeynin sözüne rücu edicidir ve itimatta bunun üzerinedir.-*Manzûme-i Fıkhiyye Şerhi*-<sup>128</sup>

b) Yalnız Fârisî ile câiz, başkasıyla câiz değildir. Fukahâ-i hanefiye-den bir da'î ile ona tabî olanlar imamdandır rivâyet olunan bu kavli yalnız Fârisîye tahsis etmişlerdir.

c) Terceme duâ ve senâya müstemil olursa Fârisî ile câizdir.

d) Kıraatı okumaktan âciz ve okuduğu tercüme zikir ve tenzihe müteallık ise câizdir. Âciz olmayanın yahut âcizin namazda kısas-ı evâmîr ve nevâhi kısmının tercemesini okuması gayr-ı câizdir.

Ondan (İmam Azam'dan) bir rivâyette namazın Farsça'ya mahsus olması, diğer bir rivâyet ile de (okunan şey) duâ olduğu zaman Farsça olmasının câiz olmasıdır. Duâdan başka olmasına gelince bu câiz değil-

<sup>128</sup> قال شمس الانمة السرخسى فى كتاب المبسوط : اذا قرأ فى صلاته بالفارسية جاز عند ابى حنيفة رحمه الله و يكره... فان افتح الصلاة بالفارسية او قرأ فيها بالفارسية و هو يحسن العربية اجزاه عند ابى حنيفة رحمه الله الا انه يصير مسينا لمخالفة السنة المتوارثة و هى القراءة بالعربية اى النظم المنزل. لان المأثور من فعله عليه الصلاة و السلام مع خبر "صلوا كما رأيتموني اصلي" هى القراءة بالنظم المنزل. - هداية ، نهاية -  
جاز عنده سواء كان يحسن العربية اى يمكن الاتيان بها او لا يحسن لكن فى الاول يكره... و روى رجوعه الى قولهما و عليه الاعتماد. - منظومة فقهيه شرحى -

dir. Başka bir rivâyette namaz kılan Arapça'dan âciz ise namazda okuduğu şeyler zikir veya tesbih ise Farsça okuması câizdir. Namazda veya namazın dışında Farsça kıraata gelince, eğer okuyan Arapça(okumak)tan âciz ise lâkin okunan (âyetler) kıssalardan, emirlerden ve nehiylerden ise bu câiz değildir. Bu sözün imameyne ait olduğunu zikretti. İmam Azam bu görüşün hilafına (zıddına) zâhib iken sonra ondan diğerine dönmüştür. Onun sözünden dönmüş olması sahihtir (doğrudur). Mutlak olarak Arapça'dan başka (bir lisan ile) kıraatta kendisine güvenilen muhakkiklerin tamamı cevaz vermiştir. Bazılarının istidlâlinde olan şeyde işte bundan bilinir. İmâm Azam, namazın içinde veya dışında, gücü yeten ve yetmeyen kimse için hangi lügatle olursa olsun Kur'an tercemesiyle (kıraatın) câiz olduğunu söylemiştir. Çünkü bu (fetvâ) rivâyetin Farsça'ya tahsis edilmesi üzerinedir. Mutlak olarak Arapça dışındaki (lisanlarla) câiz değildir. İmâm Azam'ın imameynin görüşüne dönmüş olması rivâyeti üzerine mutlak olarak namazın dışında câiz değildir. Ondan, güvenilir kimselerin yapmış olduğu rivâyet üzerine Arapça'ya kâdir olan kimsenin namazda (başka lisan ile kıraatı) caiz değildir. Kâdir olsun olmasın namazda ve namazın dışında Arapça'dan başka bir lisan ile (kıraat etmek) caiz olmaz. Bunun üzerine söylenen (İmâm Azam'ın) görüşünden (diğer görüşe) dönmüş olması görüşünün hayırlı olmasıdır. Tıpkı cemaatin (cumhur ulemanın) görüşü gibi.

Mutlak olarak Kur'an tercemesinin câiz olup, Kur'an yerine kâim olması sözüyle istidlal edilmesi nasıl sahih olabilir ki?<sup>129</sup>

e) Ebu Hanife Fârisî ile kıraatı, tahakkuku imkan haricinde bir takım şerâite ta'lîkan tecvîz etmiş olduğundan bu cevâz adem-i icâzet mâhiyetinde olduğu tasrih olunmuştur.

Ebû Hanîfe bir şart üzerine Farsça kıraata cevaz verdi. O da, mânâsından bir harf noksan etmeden okuyanın mânâsını tam bir şekil-

<sup>129</sup> و في رواية عنه تخصيص الجواز بالفارسية و في رواية أخرى انها تجوز بالفارسية اذا كان ثناء. اما اذا كان غيره فلا يجوز و في أخرى انها تجوز بالفارسية في الصلاة اذا كان المصلي عاجزا عن العربية و كان المقروء ذكرا او تنزيها اما القراءة بها في غير الصلاة او في الصلاة و كان القارئ عاجزا عن العربية لكن المقروء من القصص و الاوامر و النواهي فانها لا تجوز و ذكر ان هذا قول صاحبيه و كان رضى الله عنه قد ذهب الى خلافه ثم رجع عند اليه و قد صحح رجوعه من القول بجواز القراءة بغير العربية مطلقا جميع من الثقات المحققين و من هذا يعلم ما في استدلال بعضهم بقول الامام على جواز ترجمة القرآن باى لغة خارج الصلاة او داخلها للقادر و العاجز لانه على رواية التخصيص بالفارسية لا تجوز بغيرها مطلقا و على رواية رجوعه الى قول صاحبيه لا تجوز خارج الصلاة مطلقا، و لا للقادر في الصلاة و على رواية الثقات عنه لا تجوز مطلقا بغير العربية في الصلاة و غيرها للقادر و العاجز. و المقول عليه رأي خیر الذي صح رجوعه اليه كما هو رأي الجماعة فكيف يصح الاستدلال بقوله على جواز ترجمة القرآن و قرائته مقام القرآن مطلقا...

de edâ etmesidir. İşte bu şart onun (Fârisi kıraatın) câiz olduğuna şehadettir dediler. Çünkü Arapça kelimada, husûsen fesâhati, nazmının garâbeti, mânâ ve maksatlarından özel olan üslûbu ile âciz bırakıcı olan Kur'ân'da var olan şey, Farsça ve diğer lisan(lar)ın edâsı ile müstakil olmadığı şeydir.-*Keşşât*-<sup>130</sup>

Şimdi şu rivâyet-i muhtelif ve muztariyeden hangisi sahih olursa olsun bunların hiç birisi ile İmam Azam hazretlerinin nazm-ı münezzeli okumaya muktedir olduğu halde onu bırakıpta başka bir dil ile tercüme ederek namazda sâde onu okuyan bir adamın ale'l-ıtlâk namazının cevâzıyla hükmettiği sâbit olamaz. Çünkü birinci rivâyete göre mesele esasından hal edilmiş olur.

Bu rivâyetin asıl kırâata ait olduğunu kabul ettiğimiz takdirde yine bu rivâyet ale'l-ıtlak nazm-ı münezzelin gayrı ile namazın cevâzına kâil olduğunu göstermez. Fârisi ile kıraatın kifâyetini söyledikten sonra bunun mekruh olduğunu ve bunu yapanların âsim ve günahkâr olacaklarını söylemiş olması çok şâyân-ı dikkattir. Bu gibi yerlerde ki kerâhet, tahrîme mahmul olmak lazımdır. Şâri'in emr eylediği bir ibâdet-i mahzayı ifâ ederken âsim ve günahkâr olarak ifâ etmekte ne fâide ne de muhsinât vardır. Ebu Hanife hazretlerinin "Kıraat mekruh olarak kâfidir ve böyle yapanlar âsim ve günahkârdır" demesinden anlaşılıyor ki müşârun ilehy hazretleri ale'l-ıtlak ve devam üzere bunun kifâyetine kâil olmuş değildir.

Bu rivâyetlerden hangisinin sübûtunu farz ederseniz ediniz bunların hiç birisi şâyân-i ihticâc değildir. Çünkü bunlar – sübûtu takdirinde – ne İmam Azam'ın "Kıraat mânâdan ibârettir" dediğine, ne de herhangi bir dile çevrilerek onunla müstemirren namaz kılanabileceğine kâil olduğuna katiiyen delâlet etmez. Belki açıktan açığa aksini gösterir.

Muhakkak olan nokta: Bu mesele de İmam Azam'a nisbet olunan muhtelif rivâyetler içinde muhakkak ve ittifak ârâ-yı ulemâ ile kabul ve tashih edilen bir şey varsa o da "İmam Azam hazretlerinin herhangi bir suretle nazm-ı münezzelin gayrı ile kıraatın kifâyetine dâir söylemiş olduğu kavlından rucu' ederek imâmeyn ile birleşmiş olmasıdır" Bun-

<sup>130</sup> اجاز ابو حنيفة القراءة بالفارسية على شريطة و هي ان يؤدي القارئ المعاني على كما لها من غير ان يحرم منها شيئاً قالوا و هذه الشريطة تشهد انها اجازة كلا اجازة لان في الكلام العربي خصوصاً في القرآن الذي هو معجز بفصاحته و غرابة نظمه و اساليبه من لطائف المعاني والاغراض ما لا يستقل بادائه لسان من فارسية و غيرها. - كشاف -

dan başkasına itimat edilmeyeceğini fetvâ ve ameline ancak bununla olacağını büyük fakihler ve muhakkikler tasrih etmişlerdir. İmam Azam bidâyeten kendisine lâyh olan bir delil ile böyle bir şeye kâil bulunmuş ve bilâhare eimme-i selâse ile imâmeynin kuvvetli delilleri karşısında bundan rucû' eylemiştir. Fıkıh kitaplarında imâmeyn ile imâm beyninde tesbit edilen hilâf ve imâm için delil olmak üzere gösterilen şeyler hep imamın mercûun anı olan kavl-i evveline âittir. Bunu anlamamış veya hut bundan tegâfûl etmiş olanlar büyük hatalara düşmüşlerdir. İmamın bu rucû'u ümmühât-ı kütüb-i hanefiyede sarihtir.

a) *Kenzü'd-dekâik* üzerine (yazılan) *Bahru'r-râik*'de<sup>131</sup> şunu zikretti. Arapça'dan âciz olduğunda Farsça kıraat etse bu ittifakla sahihtir. (Acz) lafzıyla kayıtladı, çünkü o (acz) ortadan kalkarsa sahih görüşe göre ittifakla sahih olmaz. Ebû Hanîfe evvela (Farsça kıraatın) sahih olduğunu söylüyordu, sonra bu sözünden döndü ve imâmeynin doğru olan câiz olmadığı görüşüne muvâfakat etti.<sup>132</sup>

b) (İmam Azam'ın bu) meselenin aslında, mutemed olanın, imâmeynin kavline rucu etmiş olmasıdır. -*Hidâye*-<sup>133</sup>

c) Ebu Bekir er-Râzi (rh.) Ebû Hanîfe'nin, imâmeynin görüşüne rucu ettiğini rivâyet etmiştir ki sahih olan da budur. İcmâ menzilesine indiği için mutemed olan budur. -*İnâye, Hidâye*-<sup>134</sup>

d) Ebu Râzi (rh) Ebû Hanîfe'nin imâmeynin görüşüne rucu' ettiğini zikretmiştir ki mûtemed olan da budur. <sup>135</sup>-*Câmi'u's-sağîr şerhi Kâdihân*-<sup>136</sup>

e) Ebû Hanîfe Arapça'ya kâdir olanın Farsça kıldığı namazın sahih olduğu görüşünden rucu edip döndü. Çünkü "فاقرؤا ما تيسر من القرآن" kavlı-i şerifinden dolayı emrolunan, Kur'ân (ismi) ile müsemma kılınan(kitab)ı kıraat(edip okumak)tır. Hasr ile de Kur'ân'ın kendisiyle sı-

<sup>131</sup> Zeynüddîn b. İbrâhim b. Muhammed el-Mısrî'nin (ö. 970/1563) Ebû'l-Berekât en-Nesefî'ye ait *Kenzü'd-dekâik* adlı eserin önemli şerhi

<sup>132</sup> في البحر الرائق على كنز الدقائق ما نصه "لو قرأ بالفارسية حالة العجز عن العربية فإنه يصح و هذا بالاتفاق. قيد بالعجز لأنه لو كان فادا فإنه لا يصح اتفاقا على الصحيح. و كان ابو حنيفة اولا يقول باصحة ثم رجع عن هذا القول و وافق صاحبيه في عدم الجواز و هو الحق.

<sup>133</sup> و يروى رجوعه في اصل المسئلة الى قولهما و عليه الاعتماد. -هداية -

<sup>134</sup> روى ابو بكر الرازي ان ابي حنيفة رجع الى قولهما و هو الصحيح (و عليه الاعتماد ) لتتزيه منزلة الاجماع. -عنايه - هدايه -

<sup>135</sup> و ذكر ابو الرازي رحمه الله رجوع ابي حنيفة الى قولهما و عليه الاعتماد. -جامع الصغير شرحي قاضيحان -

<sup>136</sup> Fahrüddîn Hasen b. Mansûr el-Özcendî'nin (ö. 592/1196) eseri.

nırlandığı şey Arabî(olması)dır. Buna Nuh bin Ebi Meryem (ö. 173/789) ve ondan da Ali bin Ca'd (ö. 230/844-45) rivâyet etti ki fetvâ da bunun üzerinedir. Hatta İmam Ebu Bekir Muhammed bin Fazl (ö. 530/1136), kim bunu kasten yapar(okur)sa o kişi mecnundur ki tedâvî edilir veya zındıktır ki öldürülür dedi.<sup>137</sup> -*Tahrîr*<sup>138</sup> ve *Takrîr*<sup>139</sup>-

f) İmam Azam'ın özürsüz Farsça namaz kılmanın câiz olduğu görüşünden döndüğü sahih olup doğrudur. Nuh bin Ebi Meryem bunu rivâyet etti. *Keşf*'te, İmâm Fahrü'l-İslâm *Mebûsûr*'un şerhinde bunu zikretti. Kâdi İmam Ebû Zeyd ve muhakkiklerin umumu bunu tercih ettiler ki, fetvâda bunun üzerinedir.<sup>140</sup> -*Müsellelî's-Sübûl* ve *Fevâtihu'l-Rahmût*-<sup>141</sup>

g) Çünkü esah (en doğru) olan, İmam Azam'ın imâmeynin görüşüne rücu etmiş olmasıdır ki fetvâ da bunun üzerinedir.<sup>142</sup> -*Reddû'l-Muhtâr*-<sup>143</sup>

h) İmam (Azam) kıraatın Arapça olmasının şart olması hususunda imâmeynin görüşüne dönmüştür. Çünkü bununla emredilen şey Kur'ân'ın kıraatıdır. Kur'ân'da Arabî lafızla indirilen, hususi bir nazım ile dizilmiş olan, mushaflarda yazılan ve bize tevâtür yolu ile nakledilen kitabıdır. A'cemî (Arapça olmayan Kur'ân) ise ancak mecâzî Kur'ân diye isimlendirilir. Bundan dolayı ondan Kur'ân isminin nefyolup (ona

<sup>137</sup> رجع ابو حنيفة عن الصحة الى صحة الصلاة للقادر على العربي بالفارسية لان المأمور قراءة مسمى القرآن لقوله تعالى "فاقرؤوا ما تيسر من القرآن" وما في الخارج المنحصر فيه القرآن عربي رواه نوح ابن ابي مريم و علي بن الجعد عنه و عليه الفتوى حتى قال الامام ابو بكر محمد بن الفضل لو تعدد ذلك فهو مجنون فيداوى او زنديق فيقتل. - تحرير و تقرير -

<sup>138</sup> Muhammed b. Abdülvâhid ibnu'l-Hümâm'ın (ö. 861/1456) *et-Tahrîr fî 'ilmi'l-Usûl* adlı fıkıh usulü eseri

<sup>139</sup> Muhammed b. Emîrî'l-Hacc el-Halebî'nin (ö. 879/1474) hocası ibnu'l-Hümam'ın eseri *et-Tahrîr'e* , *et-Takrîr ve't-Tahbîr* adıyla yazdığı şerhi.

<sup>140</sup> و قد صح رجوع الامام ابي حنيفة رضى الله عنه عن القول يجوز الصلاة بالفارسية بغير عذر و قد روى الرجوع نوح بن ابي مريم و في الكشف ذكره الامام فخر الاسلام في شرط المبسوط و اختاره القاضى الامام ابو زيد و عامة المحققين و عليه الفتوى. مسلم الثبوت و فواتح الرحموت -

<sup>141</sup> Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillah es-Sihâlevî el-Leknevî'nin (ö. 1304/1886) *Fevâtihu'l-rahmût b-işerhi Müsellelî's-sübûl* adlı eseri.

<sup>142</sup> لان الاصح رجوعه الى قولهما و عليه الفتوى . - رد المختار -

<sup>143</sup> İbn-i Abidin Seyyid Muhammed Emin bin Ömer bin Abdülazîz'in (ö. 1252/1836) *Reddû'l-Muhtâr 'ale'Dürrü'l-Muhtâr* adlı eseri.

Kur'ân denmemesi) sahih (doğrudur). (İmam Azam'ın) İmâmeynin görüşüne döndüğü delili kuvvetlidir.-İbn Abidin-<sup>144</sup>

i) İtimâd edilen (İmam Azam'ın) imameynin görüşüne dönmüş olmasıdır.-Zeyla'i-<sup>145</sup>

j) Doğru olan o (İmam Azam) bu görüşünden döndü. Nuh bin Ebi Meryem'in rivâyet ettiği gibi. Fahu'l-İslâm dedi ki; Allah'ın zâhir olan kitabına muhâlefet eden şeyi söylediği içindir. Çünkü o, kitabı Arapça (olmasıyla) vasıfladı.-İbni Melek-<sup>146</sup>

k) İtimâd edilen imameynin görüşüne dönmüş olmasıdır.-*Manzûme-i Fıkhiyye Şerhi*-<sup>147</sup>

l) Ali bin Ca'd, Ebu Yusuf'tan, o da Ebu Hanîfe'den Farsça kıraatın inkârı hususunda imâmeynin kavli gibisini rivâyet etti.-*Keşşâf*-<sup>148</sup>

m) İtimâd edilen, imâmeynin görüşüne dönmüş olmasının doğru olmasıdır.-Aynî-<sup>149</sup>

n) Fakat en doğru olan (görüş şudur ki) o bu sözünden dönmüştür. Yani namazın câiz olması hakkında, nazımın lazım olmadığı sözünden (dönmüştür). Bundan sebep bu söz metinlerde getirilmedi. Bilakis Kur'ân, mânâya delalet eden lafızdan ibarettir dendi. Halbuki meşâyı-hımız; "Kur'ân nazım ve mânâdır" dediler. Onların murâdı mânâya delâlet eden nazımdır.-*Tevzîh*-<sup>150</sup>

Müntehab şerhi olan Tahkik'de dedi ki:" Ebu Hanîfe umumun kavline (görüşüne) dönmüştür. Bunu Nuh bin Ebi Meryem rivâyet etti. Fahu'l-İslâm'da "fî şerhi kitâbü's-salâti" (isimli eserin)de bunu zikretti. Bu

<sup>144</sup> و الامام رجع الى قولهما في اشتراط القراءة بالعربية لان المأمور به قراءة القرآن و هو اسم للمنزل باللفظ العربي المنظوم هذا النظم الخاص المكتوب في المصاحف المنقول اليها نقلا متواترا و الاعجمي انما يسمى قرآنا مجازا و لذا يصح نفي اسم القرآن عنه فلقوت دليل قولهما رجع اليه. - ابن عابدين -

<sup>145</sup> و يروى رجوعه الى قولهما و اليه الاعتماد. زيلعي -

<sup>146</sup> و الاصح انه رجع عن هذا القول كما روى نوح بن ابى مريم عنه قال فخر الاسلام لان ما قاله يخالف كتاب الله تعالى ظاهرا لانه وصفته بالعربي... - ابن ملك -

<sup>147</sup> و روى رجوعه الى قولهما و عليه الاعتماد - منظومة فقهيه شرحى -

<sup>148</sup> و روى على بن الجعد عن ابى يوسف عن ابى حنيفة مثل قول صاحبيه في انكار القراءة بالفارسية - كشاف -

<sup>149</sup> و صح رجوع ابى حنيفة الى قولهما و عليه الفتوى - عيني -

<sup>150</sup> Sadru'sh-Şerî'a Ubeydullah b. Mes'ûd (ö. 747/1369) *et-Tenkîh* adlı eserini *et-Tavzîh* adıyla şerhetmiştir.

Kâdî Ebû Zeyd'in ve muhakkiklerin umurunun tercih ettiği görüştür.-  
İntehâ-

Serahsî'nin *Muhîr* (isimli eser)inde, Ebu Bekir er-Râzî, Ebû Hanîfe'nin, imâmeyn görüşüne döndüğünü zikretti ki, mutemed olan da budur.-İntehâ-

Müctehidler, bir sözden döndükleri zaman onunla hiçbir şey câiz olmaz.-*Reddül-Muhtâr*-<sup>151</sup>

Rucû rivâyetinin bazı kitaplarda zikredilmemiş olması rucû zikredenlere karşı bir mebhâs olamaz. Bilakis hıfz edenler etmeyenlere, zikredenler etmeyenlere karşı dâima bir hüccettir. Bununla beraber Serahsî *Mebûr* şerhinde rucû rivâyetini zikr etmediği halde *Muhîr*'te ve *Câmi'u's-Sagîr* şerhinde zikr etmiştir. Kâdîhân rucû'u zikr etmediği halde imâmeyn kavlini tercih ve ihtiyar etmiştir. Binâen aleyh bazılarının zikretmemiş olması aleyhde bir delil teşkil edemez.

Yukarıdan beri vermiş olduğumuz tafsilattan anlaşılmış olmakla beraber yine tekrar ediyoruz ki Ebu Hanîfe'nin kerâhete makrun ve mercû' anı olan kavlinde Fârisî kıraatın cevâzı da Kur'ân'ı Fârisî ile kıraatı i'tiyâd etmemek ve yazmamak şartıyla mukayyedir. İtiyâd veya hut kitâbetten şiddetle men etmiştir. Men'-i mutlak, cevâz ise mukayyedir. Bilâhare İmam Azam'ın da rucû' etmiş olduğu imâmeyn mezhebinde Arabiyi kıraattan âciz olanın Fârisî ile okumasının cevâzı da namaz câiz olacak miktar kıraata öğreninceye kadar geçecek olan kısa bir zamana aittir. Fârisî ile okumaya itiyat ve istimrar şiddetle ve ale'l-ıtlak memnu'dur. Çünkü aczini izâle kudretle beraber onda ısrar ve istimrar etmesi acz sayılmaz. Acz teammütle değil ıztırar ile olan bir şeydir. Ve ancak böyle bir haldedir ki acz, özür itbar olunur. Kasıt ve teammüden olan acz, âciz için bir mazeret teşkil etseydi fukahânın Fârisî ile kıraatı itiyad ve kitâbetten men etmeleri abes olurdu.

<sup>151</sup> لكن الاصح انه رجع عن هذا القول اى عدم لزوم النظم فى حق جواز الصلاة فلهذا لم اورد هذا القول فى المتن بل قلت ان القرآن عبارة عن النظم الدال على المعنى و مشايخنا قالوا ان القرآن هو النظم و المعنى و الظاهر ان مرادهم النظم الدال على المعنى - توضيح -  
قال فى التحقيق شرح المنتخب قد صح ابى حنيفة الى قول العامة رواه نوح ابن ابى مريم ذكره فخر الاسلام فى شرح كتاب الصلاة و هو اختيار القاضى ابو زيد و عامة المحققين - انتهى -  
و فى محيط السرخسى ذكر ابو بكر الرازى انه رجع الى قولهما فى القراءة و عليه الاعتماد. - انتهى -  
المجتهدين اذا رجع عن قول لا يجوز الاحد به. - رد المختار -

Binâen aleyh fukahânın beyânâtı inceden inceye tedkik edilince görür ki; Hanefî mezhebinin diğer mezheplerden ayrıldığı nokat sadece şudur: İslâm dinini kabul eden ve namaz câiz olacak kadar Kur'ân okumasını bilmeyen ve fakat o miktar tercümeyi evvelden ezberlemiş bulunan bir adam kıraatı belleyinceye kadar hıfzında bulunan tercüme ile namazını kılarsa namazı câiz mi değil mi? Mezâhib-i selâseye göre câiz değil, Hanefî mezhebine göre câizdir. İbni Hümâm'ın *Tercih ve İhtiyâr* ve Şürûnbulâlî'nin de "*en-Nefhatü'l-kudsiyye*" sinde kabul eylediği bir kavle göre ise kıraattan âciz olanlar ümmî gibi olup onlardan kıraat sâkittir. Tercümeyi okuması câiz değildir.

Şu halde âciz hakkında Hanefî mezhebindeki cevâzda mutlak olmayıp yeni Müslüman olmuş bir adamın namaz câiz olacak miktar âyet belleyinceye kadar geçireceği kısa bir müddete munhasırdır. Başkaları için bunun mahall-i tatbîki yoktur. Âciz hakkındaki cevâz da bundan ibârettir.

### Sonuç

İbrahim sûresi dördüncü âyet-i kerimede: "*Biz her peygamberi, kendi milletinin lisanı ile gönderdik, ta ki onlara hakikatleri iyice açıklasın.*" buyurulması, vahyin gönderildiği insanlar tarafından yaşanabilmesi için öncelikle iyice anlaşılması gerektiğini ifâde etmektedir. Peygamberlerin sonuncusu olan Rasûlullah'a (s.a.v.) vahyedilen Kur'ân-ı Kerîm, milletinin dili olan Arapça ile gönderilmiştir. Rasûlullah'tan (s.a.v.), yaklaşık 300 yıl sonra İslâm dini ile şereflenen Türkler, vahyi anlamak adına 4-5/10-11. yüzyıllarda Kur'ân'ı kendi dillerine tercüme etmişlerdir.<sup>152</sup> Uygur alfabesiyle yapılan bu tercümelere bazı eserlerde birkaç âyette olsa rastlamak mümkündür.<sup>153</sup> Kısa bir süre sonra Uygur alfabesini terkederek Arap harflerini kullanmaya başlayan Türkler, Kur'ân tercümelerini Arap harfleriyle yapmışlardı. Selçuklular devrinde, Arapça'nın ilim dili olarak kullanılmasıyla Kur'ân'ın Türkçe'ye çevirisi konusunda kayda değer bir gelişme olmamıştır. Osmanlıların ilk dö-

<sup>152</sup> Abdülkadir İnan, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1961, s. 4-8, 15.

<sup>153</sup> Abdülkadir İnan, "*Kur'ân-ı Kerîm'in Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar*", *TDAY Belleten*, sy. 183 [1960], s. 79-94 (Âl-i İmrân 3/134,146,185; en-Nahl 16/96; el-Hac 22/61; ez-Zuhruf 43/32; el-İnşirâh 94/5-6)

nemlerinde bazı dîni eserler, Kur'an-ı Kerim'den Yâsîn, Mülk, Fâtîha ve İhlâs gibi daha çok kısa sûreler Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Osmanlı medreselerinde öğretim dili olarak Arapça'nın yer alması, Kur'an'ın tercümesi faaliyetlerini oldukça yavaşlatmışsa da, Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan milliyetçilik cereyanının sonucu Kur'an tercüme çalışmaları ilgi görmüştür. Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi, Ahmet Cevdet Paşa, Bereketzâde İsmail Hakkı Efendi gibi birçok âlim Kur'an'ın Türkçe'ye çevrilmesinin zaruri olduğunu belirtmiş, bazıları da bu işe bizzat teşebbüs etmiştir. Sırrı Paşa'nın, *Sırr-ı Furkân* adlı iki ciltlik bir tercüme ve tefsiri, Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin bir ciltlik tercüme ve tefsiri vardır.<sup>154</sup> Diğer taraftan Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi gibi bazı âlimler ise tedirgin oldukları bazı konulardan dolayı Kur'an'ın tercüme edilmesine karşı çıkmışlardır.

Cumhuriyetin ilânından sonra Kur'an-ı Kerim'in Türkçe'ye tercüme meselesi, hükümetin "Türkçe ibâdet", diğer adıyla "Millî Din" projesiyle çok farklı bir şekle bürünmüş ve halk arasında büyük tepkilere yol açmıştı. Herkesin Kur'an'ı Kerim'i anlayabilmesi adına yapılan tercüme çalışmaları siyâsi bir projeye hizmet ettirilmeye çalışılmış ve bu amaçla camilerde namazlar Türkçe kıldırılmış, ezanlar Türkçe okutturulmuştur. Mehmet Akif Ersoy, reddettiği bu siyâsi projeye âlet olmamak için, Kur'an tercümesini bitirdiği halde mukâvelesini feshetmiş, Akif'ten sonra tefsirle birlikte meal de üstlenen Elmalılı, çok zor bir sürecin içinde kendini bulmuştu. Hükümetin, Diyânet İşleri Reisliği eliyle mengeneyle aldığı Elmalılı'da bu siyâsi projeye kurban olmamak için direnmiş, tefsir ve meal mukâvele şartlarını ona göre yazdırmıştı. Tefsirinin basılması aşamasında da, yazdığı meal ve tefsirin "Millî Din" projesine âlet edilmemesi için tefsirin başına yazdığı, "Türkçe ibâdet için değildir" ibâresi kaldırılmış ve bu konudaki şâheser makâlesi maalesef mukaddimeden çıkarılmıştı. Dileğimiz, Elmalılı'nın "Millî Din" projesini reddederek, Türkçe ile ibadetin olmayacağını belgelemek için kaleme aldığı makâlesinin, "Hak Dini Kur'an Dili" adlı tefsirinin yeni baskılarında hak ettiği yerine konulmasıdır.

Makâlemizin çerçevesinde şu neticeler ortaya çıkmaktadır:

<sup>154</sup> Muhammed Hamidullah, *Kur'an-ı Kerim Tarihi*, s. 195-200.

1. Bütün insanlığa gönderilen Kur'ân-ı Kerîm, dünya üzerindeki her dile tercüme edilmelidir. Türkçe'ye de tercüme edilmesi, ana dili Türkçe olan insanlar için bir ihtiyaç ve gerekliliktir.

Kur'ân-ı Kerîm herhangi bir dile tercüme edilirken indirildiği dil olan Arapça esas alınmalı, islâmî ilimlere ve Arapça diline vâkıf kişiler tarafından tercümesi yapılmalı ve bu tercümeler mutlaka ilim ehli bir komisyon tarafından kontrol edildikten sonra basılmalarına izin verilmelidir.

2. Müslümanların ibâdet dili, Kur'ân-ı Kerîm'in dili olan Arapça'dır. Kur'ân-ı Kerîm, kim tarafından olursa olsun hiçbir siyâsî ve politik projenin malzemesi yapılarak tahrif hareketlerine maruz bırakılmamalı, İslâm âlimleri de, Mehmet Akif Ersoy ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır gibi vakur ilim ehlinin tavrını takınarak, sebep ne olursa olsun bu projelere malzeme olmamalıdır.

Elmalılı gibi, peygamberin vârisleri ve yeryüzünün kandilleri olan, her zaman ve zeminde Müslümanların fikhî problemlerini çözüme kavuşturacak kapasitede dirâyetli âlimleri yetiştirmek için resmî ve gayr-i resmî kurum ve kuruluşların elbirliği içerisinde gayret göstermeleri ise elzemdir

#### Kaynakça

Altıntaş, Halil, *Kur'an Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi*, TDV Yay., Ankara, 1998.

*Atatürk ve Din*, (Der. Sadi Borak), Ant Yay., İstanbul, 1962.

Aydar, Hidayet, *Mehmet Akif ve Kur'ân'ı Kerim Tercümesi*, İlmi Dergi dıyanet, C. 32, sayı 1.

Baydur, Yusuf Hikmet, *Necati Lûgal Armağanı*, TTK Basımevi, Ankara, 1968.

Cündioğlu, Dücan, *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, Kitabevi Yay. İstanbul, 1998.

Cündüoğlu, Dücan, *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet*, Kitabevi Yay., İstanbul, 1999.

Düzdağ, Ertuğrul, *Mehmet Akif Hakkında Araştırmalar*, II, İFAV Yay., İstanbul, 1989.

- Egeli, Münir Hayri, *Atatürk'ün Bilinmeyen Hatıraları*, A. Halit Yaşaroğlu Kitapçılık, İstanbul, 1954.
- Elmalılı'nın Mektupları (Necmi Atik Özel Arşivi).
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, V, 1964, İstanbul, 1977
- Fergan, Eşref Edip, *Mehmet Akif Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, İstanbul, 1962.
- İnan, Abdülkadir, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara, 1961.
- İnan, Abdülkadir, "Kur'ân-ı Kerîm'in Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", *TDAY Belleten*, sy. 183 [1960], s. 79.
- İz, Mahir, *Yılların İzi*, Kitabevi, İstanbul, 1990.
- Karabekir, Kazım, *Paşaların Kavgası Atatürk-Karabekir*, (Yay. Hz. İsmet Bozdağ), İstanbul, 1991.
- Kaynak, Sadettin, *Türk Mearif Tarihi*, VI/ 1951-1952, İstanbul, 1977
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Babür Turna), Arkadaş Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- M . Sabri Efendi, *Dînî Mücedditler*, İstanbul, 1969.
- M. Sabri Efendi, *Mes'ele-tü Tercemeti'l-Kur'ân*, el-Kâhire, 1351.
- Mumcu, Uğur, *Kazım Karabekir Anlatıyor*, Tekin Yay. , İstanbul 1990
- Okur, Hafız Yaşar, *Atatürk'le Onbeş Yıl: Dini Hatıralar*, Sabah Yay., İstanbul, 1962.
- Sebilurreşad*, XI, sayı 267
- Sherrill, Charles H, *Mustafa Kemal Eseri ve Memleketi*, (Çev. E. Esenkova), İstanbul, 1955.
- Şener, Cemal, *Anadilde İbadet Türkçe İbadet*, Ant Yay., İstanbul. 1998.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, Dİ Reisliği Neşriyatı, İstanbul, 1935.

